

Broedplaatsen in het cultureel ecosysteem van het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat

Stedelijke ontwikkeling door middel van cultuurbeleid

**Broedplaatsen in het cultureel
ecosysteem van het Oostelijk
Havengebied en de Czaar Peterstraat**
Stedelijke ontwikkeling door middel
van cultuurbeleid

Masterscriptie
Kunst- en Cultuurwetenschappen
Erasmus Universiteit Rotterdam

Lisa Wolsink | 373354

lisawolsink@gmail.com

Begeleider: Dr. P.P.L. Berkers

Tweede lezer: Prof. Dr. C.J.M. Van Eijck

Amsterdam, 20 juni 2014

Voorwoord

Voor Henk. Omdat de twee belangrijkste lessen die je me leerde mij naar meer dan één pad hebben geleid; avontuur en wilskracht. Dankjewel dat je me dit liet zien.

~

Graag bedank ik hierbij Pauwke Berkers voor zijn geduld en inzet tijdens de begeleiding van mijn onderzoek. Bedankt voor de motivatie, die had ik nodig om het onderzoek te volbrengen. Ook bedank ik Koen van Eijck, mijn tweede lezer, en de andere docenten van het masterjaar Kunst en Cultuurwetenschappen voor de steun het afgelopen jaar.

Als laatste neem ik de gelegenheid om Babette Bot en Ties Morskate te bedanken. Jullie waren mijn rots in de branding het afgelopen jaar. Mijn dank is meer dan groot.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	6
1.1 Relevantie	8
1.2 Theoretische concepten	9
1.3 Vooruitblik	10
2 Theorie	11
2.1 Processen van gentrificatie	11
2.1.1 Gentrificatie	11
2.1.1.1 Oorzaken	12
2.1.1.2. Gevolgen	14
2.1.2 Stedelijke ontwikkeling	15
2.1.3 Culturele gentrificatie	17
2.1.3.1 Soho-effect	18
2.1.3.2 Top-down	20
2.1.3.3 <i>Artistic Dividend</i>	23
2.1.3.4 Culturele gentrificatie in Amsterdam	25
2.1.4 Cultuurbeleid	26
2.1.5 Cultureel ecosysteem	27
2.1.6 Bureau Broedplaatsen	29
3. Data en methode	32
3.1 Het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat	32
3.2 Selectie	36
3.3 Operationalisering van concepten	40
3.4 Betrouwbaarheid en validiteit	41
4. Resultaten en Analyse	43
4.1 Wijkervaring	43
4.1.1 Jaren van verblijf	43
4.1.2 Reden van verblijf	45
4.1.3 Wijkervaring	46
4.2 Wijkimago	49
4.2.1 Wijk omschrijving	49
4.2.2 Wijk vergelijking	53
4.3 Culturele wijkstatus	57

4.3.1	Kunstzinnige en culturele zones	57
4.3.2	Creatieve wijkstatus	61
4.4	Kunstbroedplaatsen	64
4.4.1	Benoemde kunstbroedplaatsen	64
4.4.2	Merkbare aanwezigheid kunstbroedplaatsen	65
4.4.3	Belangen van kunstbroedplaatsen	68
4.5	Conclusie bevindingen	72
4.5.1	Kunstbroedplaatsen	72
4.5.2	Oostelijk Havengebied	72
4.5.3	Czaar Peterstraat	73
4.5.4	Culturele gentrificatie	74
5.	Conclusie	75
5.1	Centrale vraagstelling	75
5.2	Relevantie en discussie	77
5.3	Vervolgonderzoek	79
5.4	Aanbevelingen	79
	Literatuurlijst	81
	Bijlagen	84

1. Inleiding

Een broedplaats is veel méér dan een inspirerende plek waar jonge kunstenaars en cultureel ondernemers werken aan innovatieve ideeën. Broedplaatsen geven vaak een heel nieuwe impuls aan een wijk. Ze brengen leven, creativiteit, economische bedrijvigheid en geven kleur aan een stad. Er ontstaan nieuwe verbanden en samenwerkingsvormen. Een broedplaats is dus een investering in levenskwaliteit. Bovendien wordt leegstaand onroerend goed hergebruikt. – *Triodos Bank en Triodos Cultuurfonds* (Tobias Reijngoud, z.j., p. 1).

Een woon- en werkgemeenschap waar kunstenaars en creatieve initiatieven samen clusteren wordt een broedplaats genoemd. Het fenomeen ontstond onder andere in Nederland in de jaren zestig toen krakers vrijplaatsen verwierven in leegstaande gebouwen in de stad (Gemeente Amsterdam, 2012). De mix van woon- en werkvoorziening kreeg een geheel eigen vorm als een ruimte waar de creatieve gemeenschap zich vrij kon ontwikkelen. Hoewel de omvang van de vrije gemeenschap flink is afgenomen, blijft het concept van de broedplaats een fascinerend onderwerp voor sociaal onderzoek. Kunst en cultuur zouden namelijk een maatschappelijke en economische rol spelen in stedelijke ontwikkeling (Smith, 1987; Zukin, 1997).

Eerder sociologisch onderzoek naar stedelijke ontwikkeling geeft aan dat de clustering van kunst en cultuur in steden in verband kan worden gebracht met het stedelijk imago en de economische ontwikkeling (Bridge, 2001; Cameron & Coaffee, 2005; Currid, 2009; Ley, 1997; Markusen, 2004; Shaw, 2007; Zukin, 1987). Hierbij wordt de economische en maatschappelijke meerwaarde van de creatieve industrie benadrukt. Een mijlpaal op het gebied van kunst en stedelijke ontwikkeling is het gentrificatieproces van de New Yorkse wijk SoHo (Zukin, 1997). De herbestemming van verlaten fabrieken en pakhuizen in de wijk, met de intrek van kunstenaars en creatieve ondernemers, maakte dat de wijk aantrekkelijk werd voor een nieuwe middenklasse. De kunstenaars in de wijk creëerden met hun grote ateliers een cultureel imago, dat voldeed aan de hernieuwde interesses van de midden- en hogere sociale klasse. Inspelend op deze vraag kochten vastgoedontwikkelaars atelierruimtes op, om deze vervolgens om te bouwen tot ruime *loft* woningen. Het proces van het revaloriseren van vastgoed door zowel de creatieve gemeenschap als door vastgoedinvesteringen wordt daarom het SoHo-effect genoemd (Zukin, 1997). Dit gentrificatieproces veroorzaakt een verschuiving in de sociaal demografische structuur van de wijk, aangezien de opwaardering invloed heeft op het binnenstedelijk verhuisgedrag van de terugkerende midden- en hogere klasse.

In toenemende mate richten overheden en stadsgemeentes zich op de instrumentele functie van kunst en cultuur als aanjager voor stedelijke ontwikkeling (Cameron & Coaffee, 2005). Deze instrumentele functie van kunst wordt ook ingezet door de gemeente Amsterdam

door middel van het initiatief Bureau Broedplaatsen (BBp). De gemeente Amsterdam streeft ernaar door middel van de kunstbroedplaatsen in stad “de creatieve, economische, sociale en ruimtelijke vitaliteit van Amsterdam” te ondersteunen (p. 1, Beleidskader, 2012). Met het aanleggen van broedplaatsen heeft de gemeente als hoofddoel de creatieve sector en de creatieve ondernemers huisvesting te bieden op locaties in en rondom de stad. Volgens de gemeente stimuleert de aanwezigheid van broedplaatsen de groei van creatieve bedrijvigheid in de stad en bevordert het stedelijke culturele klimaat en het imago van de wijk, tevens het tweede doel van de broedplaats. Gezien de beleidsmatige top-downimplementatie van een proces, dat is geïnspireerd door de bottom-upstructuur van de vrijplaatsen uit de jaren zestig, is het de vraag of de maatschappelijke waarde van de broedplaats tot de gewenste ontwikkeling leidt. Voor wat betreft de kwaliteit van cultuur zijn er twijfels bij de rol van de overheid als cultuurmaker. Zoals Hoekstra (2002) aangeeft: “Cultuur vindt haar oorsprong en voedingsbodem in de vrijheidsgedachte; door de staat opgelegde cultuur kennen we niet en willen we ook niet” (p. 2).

De case voor dit onderzoek betreft het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat, gelegen aan de IJ-oever van Amsterdam. Ten eerste heeft de wijk op sociaaleconomisch niveau een interessante ontwikkeling doorgemaakt. Het Oostelijk Havengebied was in de jaren tachtig grotendeels een vrijplaats voor krakers en kunstenaars. Herontwikkeling vanaf de jaren negentig gaf het gebied in minder dan tien jaar een volledig nieuwe sociaaldemografische structuur. Ten tweede heeft de rigoureuze aanbouw van nieuwe architectuur, naast de overgebleven pakhuizen en loodsen, een opmerkelijk gentrificatieproces meegemaakt; buiten dat er een nieuwe sociale klasse neerstrijkt in het gebied, blijft de sociale diversiteit in de wijk hoog. Het publieksbeleid heeft er namelijk voor gezorgd dat een gedeelte van de krakers en kunstenaars na herontwikkeling in het gebied konden blijven wonen. Daarnaast heeft de wijk ten opzichte van andere wijken in Amsterdam-Oost een opvallend hoog percentage bedrijven dat werkzaam is in de creatieve sector. Tot slot huisvesten het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat momenteel een aantal kunstbroedplaatsen van het Bureau Broedplaatsen. Omdat BBp de ontwikkeling van het stedelijk imago wil stimuleren door het imago van de wijk met de inzet van kunstbroedplaatsen te bevorderen, is het interessant om te onderzoeken in hoeverre de broedplaatsen van deze organisatie deel zijn van het cultureel ecosysteem van het Oostelijk Havengebied. De centrale vraagstelling van dit onderzoek luidt daarom: *In hoeverre en op welke manier spelen kunstbroedplaatsen een rol in de perceptie van het cultureel ecosysteem van het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat in Amsterdam?*

De doelstelling van dit onderzoek is om inzicht te krijgen in de perceptie van het wijkklimaat van het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat en in hoeverre broedplaatsen hierin een rol spelen. Een cultureel ecosysteem van een stad of wijk bestaat uit de relatie van

sociale, culturele en economische uitwisselingen tussen lokale bewoners, bezoekers en bedrijven (Plieniger & Dijks & Oteros-Rozas & Bieling, 2013; Zukin, 2012). Door middel van kwalitatief onderzoek naar het cultureel ecosysteem van de wijk, is inzicht verkregen in de sociale, culturele en economische uitwisselingen in de wijk, om zo te achterhalen in hoeverre kunstbroedplaatsen van het Bureau Broedplaatsen hier deel van uitmaken.

1.1 Relevantie

Een wederzijdse validatie en valorisatie van kunst en onroerend goed benadrukt de waarde van cultuur in stedelijke ontwikkeling (Currid, 2009; Markuzen & King, 2003; Zukin, 1987).

Onderzoek naar het verband tussen kunst en cultuur en stedelijke ontwikkeling richt zich veelal op de economische ontwikkeling dat de culturele industrie teweegbrengt. Het proces wordt gemeten aan de verhoging van vastgoedprijzen en toename van culturele bedrijvigheid in de regio. Men richt zich echter met deze toetsing enkel op het economische aspect van de ontwikkeling. Imagooversterking is niet alleen te meten aan economische ontwikkeling, maar ook aan maatschappelijke kenmerken. Daarom is een kwalitatief onderzoek naar de maatschappelijke waarde van de broedplaats wetenschappelijk relevant. Door de kern van het cultureel ecosysteem van de wijk te raadplegen, worden naast de economische ook de sociaal-culturele patronen van wijkontwikkeling benadrukt. Volgens Lloyd (2002) zijn met name marginale keuzepatronen bij de productie en consumptie van cultuur doorslaggevend in stedelijke ontwikkeling. De keuzes en interesses van bewoners en ondernemers in een wijk brengen meer teweeg dan men in eerste instantie zou verwachten. Dit bevestigt wederom de relevantie van een onderzoek naar het cultureel ecosysteem van een wijk aangezien het inzicht geeft in de marginale keuze- en interessepatronen van de mensen in de wijk. De beleving en betekenisgeving van de actoren in het systeem, staan hierbij centraal.

De gemeente Amsterdam heeft niet alleen de doelstelling economische ontwikkeling te stimuleren, maar hecht ook waarde aan de creatieve, sociale en maatschappelijke functie van de broedplaats. Doordat dit onderzoek bewoners en ondernemers een kans geeft hun wijkervaring te delen, is deze studie ook maatschappelijk relevant. Het zijn vooral deze partijen die registreren hoe broedplaatsen bijdragen aan de wijkontwikkeling en hoe dit ervaren wordt. Aangezien ondernemers en bewoners deel uitmaken van het cultureel ecosysteem, is het van maatschappelijk belang om te onderzoeken of het gemeentelijk initiatief aansluiting vindt bij dit ecosysteem. Daarnaast kunnen de resultaten bijdragen aan de optimalisatie van het beleid, de organisatie en de structuur van Bureau Broedplaatsen.

Door de perceptie van het cultureel ecosysteem te evalueren, kan dit zowel voor het cultuurbeleid als het stadsbeleid een bijdrage leveren. Door te ontdekken wat de waarde van

culturele producten en diensten zijn in de wijk, door de perceptie ervan te evalueren, kan dit onderzoek bijdragen aan de optimalisering van stedelijke ontwikkeling. Eerder onderzoek benadrukt dat kleinschalige authentieke culturele initiatieven en diensten een steeds grotere rol spelen in de vorming van een cultureel landschap van een stad of wijk. Juist omdat de marginale productie- en consumptiepatronen van bevolkingsgroepen met toename belangrijk lijken te zijn voor de stedelijke economische en sociale ontwikkeling, is het betrekken van de sociale productie en consumptie een belangrijke stap in het wetenschappelijk onderzoek naar het cultureel discours van stedelijke ontwikkeling. Eventuele uitkomsten kunnen, naast de waarde voor stedelijke ontwikkeling, ook bijdragen aan het ontwikkelen van cultuurbeleid. De perceptie van culturele diensten geeft namelijk inzicht in de voorkeuren van bewoners en ondernemers, maar ook in hoe de diensten aanslaan of aansluiting vinden bij de mensen voor wie ze in eerste instantie zijn bedoeld.

1.2 Theoretische concepten

De theoretische concepten van dit onderzoek zijn: cultureel ecosysteem, stedelijke ontwikkeling, gentrificatie en culturele gentrificatie. Het cultureel ecosysteem van een wijk of stad bestaat uit de uitwisselingen tussen mensen op sociaal, economisch en cultureel niveau. Elke wijk heeft, volgens Zukin (2012), een uniek cultureel ecosysteem dat wordt bepaald door de productie en consumptie van de lokale bewoners, bezoekers en bedrijven. Door bewoners en ondernemers van het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat te betrekken bij het centrale vraagstuk van dit onderzoek, is bepaald in hoeverre kunstbroedplaatsen onderdeel zijn van het cultureel ecosysteem van dit gebied.

Stedelijke vernieuwing is de term voor het veranderlijke proces van de stad. Dit proces kan zowel top-down als bottom-up ontstaan, in andere woorden, stedelijke vernieuwing kan vanuit planmatige processen (top-down) ofwel vanuit emergente processen (bottom-up) aangestuurd door de overheid, de markt of de burger ontstaan (Van Beveren, de Haan, Hakvoort, Majoor, Musterd, Politiek, Thomsen, Verhoeven, 2013). De beleidsdoelstellingen van de overheid en de gemeente worden in dit onderzoek als een top-downstrategie gezien, waarbij het implementeren van kunst- en cultuurinitiatieven in dit onderzoek onder top- down cultuurbeleid vallen. Een bottom-up ontwikkeling is het proces dat van specifiek naar breed ontwikkelt, waardoor een subsysteem zich ontwikkelt tot een algemeen systeem.

Gentrificatie is een socio-economisch proces waarbij de arbeidersklassen werd vervangen door de toestroom van de sociale middenklasse in bepaalde arbeidersbuurten in Londen (Glass, 1964). Het gentrificatieproces verandert, door een combinatie van sociale,

economische en culturele invloeden, de sociaaldemografische structuur van een wijk.

Gentrificatie in dit onderzoek zal staan voor de sociaal demografische verandering van een wijk.

Tot slot staat de term culturele gentrificatie in dit onderzoek voor het gentrificatieproces dat kunst en cultuur in de stad teweegbrengt. Kunst en cultuur in de stad, zo wordt gesteld, zijn aanjagers van stedelijke revitalisatie, en economische en sociale ontwikkeling in de regio (Currid, 2009; Zukin, 1997). Daarbij wordt ook gesteld dat de productie van kunst en cultuur en stedelijke economische ontwikkeling gelijktijdig opkomen, waarmee wordt aangegeven dat de creatieve en economische sector elkaar ondersteunen (Markuzen & King, 2003). Deze wederzijdse afhankelijkheid wordt in dit onderzoek ook culturele gentrificatie genoemd.

1.3 Vooruitblik

Het eerste hoofdstuk, de inleiding, bespreekt, naast de centrale vraagstelling van dit onderzoek, de relevantie en de theoretische concepten die in deze thesis terug komen. Dit laatste onderdeel bespreekt de structuur van deze thesis. Hoofdstuk 2, Theorie, bestaat uit een theoretisch kader waarin de wetenschappelijke theorieën en eerder onderzoek rond het onderwerp van deze studie uiteengezet worden. Tevens zal dit hoofdstuk een vertaalslag maken naar de onderzoekscase. In hoofdstuk 3, Data en methoden, wordt de onderzoeksmethode besproken. Vervolgens geeft hoofdstuk 4, Resultaten en analyse, de onderzoeksresultaten weer en sluit af met concluderende bevindingen. Het vijfde en laatste hoofdstuk, Conclusie, geeft antwoord op de centrale vraagstelling van dit onderzoek, behandelt de discussie omtrent het onderzoek en presenteert aanbevelingen voor eventueel vervolgonderzoek.

2 Theorie

Het theoretische gedeelte van deze thesis behandelt de relevante theorieën en eerdere onderzoeken met betrekking tot de centrale vraagstelling van dit onderzoek. Deze theorie bestaat uit: cultureel ecosysteem, stedelijke ontwikkeling, gentrificatie en culturele gentrificatie. In het voorgaande hoofdstuk is uitgelegd dat deze thesis onderzoek doet naar in hoeverre kunstbroedplaatsen bijdragen aan de perceptie van het culturele ecosysteem van het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat in Amsterdam. Om antwoord te geven op deze vraag worden een aantal theoretische benaderingen behandeld. Ten eerste volgt een bespreking van verschillende gentrificatieprocessen die inzicht geven in hoe en waardoor een stad of wijk ontwikkelt. Vervolgens geeft een uiteenzetting van culturele gentrificatie aan hoe kunst en cultuur hier een rol in spelen. Tevens wordt uitgelegd wat het cultureel ecosysteem van een wijk is en hoe dit per wijk kan verschillen. Tot slot zal een introductie van de onderzoekscasus van de thesis dit hoofdstuk afsluiten.

2.1 Processen van gentrificatie

Deze paragraaf behandelt verschillende theorieën die elk beschrijven welke processen invloed hebben op stedelijke ontwikkeling. Hier wordt in de eerste plaats naar het gentrificatieproces behandeld, ten tweede wordt gekeken naar de stedelijke ontwikkeling van Nederland en tot slot staat culturele gentrificatie centraal. De verschillende processen, namelijk: kunst en gentrificatie, *SoHo-effect*, *Guggenheimeffect* en *artistic dividend*, worden in de hierop volgende subparagrafen behandeld. De vraag binnen dit onderzoek is welke processen de kunstbroedplaatsen in gang zetten binnen het cultureel ecosysteem van een wijk.

2.1.1 Gentrificatie

In de afgelopen vijftig jaar hebben meerdere onderzoeken en theorieën getracht systematisch de oorzaken van stedelijke ontwikkeling te verklaren (Glass, 1964; Ley, 2003; Smith 2002). Op zowel sociaal, economisch als cultureel niveau zijn er meerdere verklaringen gevonden voor de oorzaken en gevolgen van gentrificatie. Daarom wordt in het kader van deze thesis de kernprocessen van de theorie zo helder mogelijk gedefinieerd ten einde de bevindingen zo goed mogelijk te verklaren.

Het proces waarbij in verval geraakte stedelijke buurten in toenemende mate worden bewoond door een nieuwe sociale klasse met een midden tot hoog inkomen, dat samengaat met het stijgen van de vastgoedwaarde van de wijk, wordt aangeduid met de term gentrificatie (Oxford, 2014). Het proces, in het Engels aangegeven met *gentrification*, ontstond in de tweede helft van de twintigste eeuw door de overgang van de industriële naar de postindustriële

maatschappij. Vanaf 1960 nam de waarde van de stad als productieplek voor de arbeidersklasse af en nam de aantrekkingskracht van de stad als woonplaats voor de midden- en hoge sociale klassen geleidelijk toe. De toegenomen marktwerking door de opkomst van de neoliberale staat had tot gevolg dat vastgoedinvesteringen in binnenstedelijke gebieden de stad langzaam transformeerde op zowel economisch, sociaal als cultureel gebied (Smith, 2002). Het gentrificatieproces viel eerst alleen onder stadsplanning maar werd later ook als een sociologisch proces gezien omdat het fenomeen in verband gebracht werd met een klassenstrijd (Gent, 2012). De verhoging van de vastgoedwaarde in stedelijke buurten veroorzaakte sociale uitsluiting omdat de oorspronkelijke bewoners hun huren niet meer konden betalen. Het is een proces waarin mensen uit de arbeidersklasse indirect onder druk worden gezet om te verhuizen door de toestroom van mensen uit hogere klassen die meer kunnen betalen voor de aanwezige woonruimte. Het proces is een cyclus waarin de hogere sociale klasse met een groter economische kapitaal, de lagere sociale klasse steeds verder vanuit het centrum van de stad naar buiten verdringen. Zo stelt Glass: "Once this process of gentrification starts in a district it goes on rapidly until all or most of the original working class occupiers are displaced and the social character of the district is changed" (Glass, 1964, p. 19).

Een voorbeeld van één van de eerste gegentrificeerde wijken in Nederland is de Jordaan. De in de jaren 'zeventig in verval geraakte wijk is de afgelopen dertig jaar op zowel fysiek als socio-economisch niveau aanzienlijk veranderd. In de jaren 'zestig werd in de verkrotte wijk veel afgebroken en opnieuw gebouwd, terwijl men zich in de jaren tachtig hardmaakte voor het restaureren van de oudbouw van de wijk. De vastgoedprijzen in steden stegen met als gevolg dat de oorspronkelijke bevolking van de Jordaan naar steden in de omgeving van Amsterdam vertrok, bijvoorbeeld naar Purmerend of naar Almere waar toentertijd veel gebouwd werd. De Jordaan werd een wijk waar hoger opgeleide, jonge mensen met midden tot hoge inkomens hun intrek namen, waardoor de klassieke gentrificatiecyclus, volgens Glass (1964), is volbracht. Het sociale en fysieke karakter van de Jordaan is in dertig jaar dan ook totaal veranderd. De verschillende stedelijke ontwikkelingen met betrekking tot wederopbouw en restauratie van steden en wijken in Nederland wordt in § 2.1.2 uitgebreid besproken.

2.1.1.1 Oorzaken

De achterliggende oorzaken van gentrificatie, benadrukt Brits socioloog en bedenker van de term Ruth Glass (1964), zijn veranderingen op sociaal, cultureel en economisch niveau. Sinds 1960 begint de industriële productie in de steden in de Verenigde Staten en Europa geleidelijk af te nemen. Fabrieken trekken weg naar buitenstedelijke gebieden, met als gevolg dat er in de binnensteden veel leegstand (van voormalige fabrieksgebouwen) ontstaat. Het neoliberale

beleid van de overheid kwam mede tot uiting in de toename aan vastgoedinvesteringen in de binnensteden. In 1980 maakte het fordistische tijdperk, de gestandaardiseerde consumptie maatschappij, geleidelijk plaats voor het post-fordistische tijdperk: de financiële, kennis- en dienstensector kwamen centraal te staan. De stad belichaamde ineens een andere maatschappelijke arbeidsverdeling, wat zich volgens Smith (2002) uitte in een andere organisatie van de arbeidersbevolking. De opkomst van de zogenaamde *FIRE-sector* (*financial, insurance en real estate*) functioneert als een belangrijke motor van de stedelijke economische groei.

De post-fordistische maatschappij stimuleerde nieuwe maatschappelijke verhoudingen die onder andere zichtbaar waren in vastgoed. De zogenaamde *rent gap*, een maatstaf voor het verschil tussen de werkelijke waarde en de potentiële waarde van vastgoed, zou volgens Smith (1987) verantwoordelijk zijn voor de uitsluiting van sociale klassen met een lager economisch kapitaal en daarmee een belangrijke oorzaak van gentrificatie. Inspelend op de vraag naar stadswoningen investeerden vastgoedontwikkelaars in grote hoeveelheden stedelijk vastgoed omdat zij erop rekenden dat de toekomstige waarde van het vastgoed hoger zou worden dan de aankoopwaarde van dat moment. De nieuwe maatschappelijke verhoudingen gingen gepaard met een groeiende vraag naar meer luxe woonomstandigheden. Inspelend op deze vraag maakten lokale overheden en stadontwikkelaars het aantrekkelijk voor vastgoedontwikkelaars om in de binnensteden te investeren. Met betrekking tot dit onderzoek is de relatie tussen overheid en gentrificatie in het bijzonder interessant, met name waar het woonbeleid in Amsterdam betreft. Hier komt de paragraaf § 2.2 uitgebreid op terug.

Het proces van gentrificatie wordt in gang gezet door verschillende *gentrifying agents*. Er is veel discussie over wie deze *gentrifying agents* werkelijk zijn. Volgens onderzoekers in stadontwikkeling, -sociologie en kunsthistorie spelen naast economische factoren namelijk ook sociale en culturele factoren mee in het gentrificatieproces. Rose (1984) en Bondi (1994) schrijven het proces onder andere toe aan de opkomst van de werkende vrouw in met name de middenklasse. Deze nieuwe werkverdeling in gezinnen als oorzaak van gentrificatie wordt op deze manier verbonden met genderstudies. Ley (2003) en Shaw (2007) geven daarnaast aan dat het proces ontstaat door de groeiende culturele interesse van de *nieuwe* middenklasse. Volgens Shaw (2007) zijn de productie en consumptie van cultuur invloedrijke factoren. Andere onderzoeken wijzen uit dat de gegentrificeerde wijken in een stad het gevolg zijn van kunstzinnige en creatieve productie (Markuzen & King, 2003; Zukin, 1997). De volgende paragraaf § 2.1.1.2 Gevolg, licht kunst en cultuur als *gentrifying agent* uitgebreid toe.

2.1.1.2. Gevolgen

Hoewel de meningen over de oorzaken van gentrificatie verdeeld zijn, is de stedelijke herstructurering van de sociale structuur in alle gevallen het gevolg (Slater, 2011). De groeiende aanwezigheid van een bepaalde sociale klasse met een hoger economisch en cultureel kapitaal in wijken met bewoners met overwegend lagere sociale status veroorzaakt economische uitsluiting van deze laatste groep. De huidige bewoners van de wijk worden als het ware verdreven van hun woonplek, omdat zij niet over de financiële middelen beschikken in de wijk te blijven wonen. Hierdoor ondergaat de stad aanzienlijke sociaal-ruimtelijke veranderingen. De demografische verschuivingen die samengaan met een nieuwe sociale structuur in binnenstedelijke gebieden, geeft de stad een nieuw sociaal landschap. Doordat de veranderingen in socio-economische ongelijkheid zich ook geografisch manifesteren, moeten appartementen worden aangepast of nieuwe woningen worden gebouwd om te voldoen aan de vraag naar meer luxe woonomstandigheden. Niet alleen de woningmarkt verandert, gentrificatie veroorzaakt ook de komst van vrijetijdsegelegenheden die specifiek bij een hogere sociale en economische klasse horen, zoals chique restaurants, cafés, boetiekjes, kunstgaleries en *high-end* kleding winkels.

Gentrificatie kan dus worden gezien als een dynamisch proces dat de wisselwerking van consumptie aan de vraagzijde en productie aan de aanbodzijde omvat (Ley, 2003). Het aanbod is bijvoorbeeld de herontwikkeling van vastgoed door de kansen die het goedkope vastgoed biedt. Het levert economische voordelen op zodra bepaalde investeringen in het vastgoed worden gedaan. Vervolgens kan aan de consumptiekant aan de vraag naar luxe woningen voor de *nieuwe* middenklasse worden voldaan. Ook het opkomen van specifieke culturele activiteiten en keuzepatronen in wijken (aanbod) om aan de wensen van de van de nieuwe bewoners te voldoen (vraag) is dus een proces van gentrificatie. Er kan gedebatteerd worden over de vraag of vastgoedontwikkelaars, de creatieve industrie het proces in gang zetten, maar dat gentrificatie nog altijd een significant sociaal stedelijk proces is, staat als een paal boven water. Echter, juist omdat gentrificatie een dynamisch sociaal proces is dat afhangt van politieke, economische en culturele factoren, is het herleiden en vaststellen van de oorzaken nog altijd een punt van debat.

Nog altijd is het proces van gentrificatie in vele steden te zien, al heeft de term ook de nodige ontwikkeling doorgemaakt. Waar het eerst enkel de wederopbouw en renovatie van verkrotte wijken veroorzaakte, met als gevolg de verplaatsing van lagere socio-economische klassen, spelen nu andere processen mee. Volgens Shaw (2007) zou niet alleen de stad te maken hebben met het proces, maar ook landelijke en kleine dorpen, dat valt te herkennen aan het landschap van semiopenbare ruimtes, zoals designer winkels, galeries, restaurants, biologische koffiewinkels en plaatselijke bier- of wijnbrouwerijen en -handelaren. Met name het soort winkels en de functie van semiopenbare werk- en publieke ruimtes zijn in dit onderzoek relevant. De combinatie van de semiopenbare ruimtes creëert namelijk een specifieke dynamiek

in een wijk waarnaar in dit onderzoek verwezen wordt onder de noemer het cultureel ecosysteem, dat in paragraaf §2.2 verder wordt toegelicht.

2.1.2 Stedelijke ontwikkeling

Stedelijke vernieuwing is de term voor het veranderlijke proces van de stad en is aan te duiden met fysieke, culturele, sociale, politieke en economische indicatoren. Dit proces kan zowel top-down als bottom-up ontstaan, in andere woorden, stedelijke vernieuwing kan vanuit planmatige processen (top-down) ofwel vanuit emergente processen (bottom-up) aangestuurd door de overheid, de markt of de burger ontstaan (Van Beveren et al., 2013). Het ingrijpen van de overheid tussen de markt en de burger is een voorbeeld van een top-downstructuur waarbij de overheid keuzepatronen beïnvloedt die effect hebben op de maatschappij. Vaak stelt de overheid zich hierbij op als een beschermer van de maatschappij. Wanneer burgers door middel van hun keuzepatronen veranderingen aanbrengen in de maatschappij, zoals het SoHo-effect waar een sociale klasse interesse kreeg in de Boheemse *lifestyle*, wordt dat een bottom-upstructuur genoemd (Fromhold-Eisebith & Eisebith, 2005).

De overheid, burgers en markt hebben na de Tweede Wereldoorlog elk een eigen aandeel gehad als het de stedelijke ontwikkeling in Nederland betreft. Stedelijke ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog kan in drie perioden worden onderscheiden. In de perioden, weergegeven in chronologische volgorde, stond steeds een ander aspect centraal: 1) stadsvernieuwing door wederopbouw, 2) stadsonderhoud in combinatie met woon-werk dynamiek en 3) een combinatie van de eerste en de tweede periode. De eerste periode was een door de overheid gestuurd autoritair beleid van wederopbouw en kan worden gezien als een top-down structuur (Derksen, 2013). Tijdens de jaren vijftig en zestig was de economie allesbepalend, waardoor de overheid in de stad ruimte maakte voor de nieuwbouw van wegen en kantoren. Het scheiden van woon-werkverkeer maakte dat woonkernen op afstand van de stad ontstonden. De maakbaarheid van de samenleving stond hierbij centraal. In de tweede periode werd de stad als het ware opnieuw ontdekt. De jaren zeventig en tachtig stonden in het teken van behoud in plaats van sloop en verbouwen in plaats van nieuwbouw (Derksen, 2013). De bewoners kregen onder andere meer zeggenschap over hun buurt en bewonersparticipatie, dat in het teken stond van 'bouwen voor de buurt', droeg bij aan verbeteringen in de binnenstad. Dit had aanzienlijke gevolgen voor de demografische en economische structuur. Appartementen werden ingericht voor gezinnen en alleenstaanden en de nadruk lag op de kenniseconomie en creatieve bedrijvigheid. Zowel de sociale vernieuwing als de richting van de economie zijn de belangrijke drijfkrachten geweest voor de revitalisatie van stadskernen (Van Beveren et al., 2012). De derde periode is "een tussenweg van echte stedelijke vernieuwing in de context van

de stad zoals die door de eeuwen heen is ontstaan” (Derksen, 2013, alinea 18). Na 1990 was de ‘oude’ stadsopbouw gerealiseerd en maakte de derde periode plaats voor sociale verandering en werd er nieuwbouw bij gebouwd (Derksen, 2013). Het aandeel van marktpartijen in de privé sector, zoals de vastgoed en de financiële sector, was hierbij onmisbaar.

In het bijzonder is het gebied van de Oostelijke Havens van Amsterdam hiervan een goed voorbeeld. Dankzij bottom-up protesten tegen de afbraak van de oudbouw van het gebied is deze deels bewaard gebleven. Dit maakt de combinatie van bewaard gebleven oudbouw en aanvullende nieuwbouw kenmerkend voor de uiteenlopende socio-economische status van de inwoners van de wijk. Veel nieuwbouw was gericht op hoger opgeleiden met midden of hoge inkomens, maar daarnaast was er ook ruimte voor sociale huur. De gespaarde oudbouw, met dank aan lokale initiatieven, bleef bewoond door de vele stadsnomaden en krakers van de jaren tachtig. De diversiteit aan bewoners maakt het tot een bijzonder gebied dat kenmerkend is voor het neoliberale beleid en de ontwikkeling van de stad. Voor dit onderzoek is de laatste periode na 1990 belangrijk en komt uitgebreider aan bod in paragraaf §2.2.

Er kan worden geconcludeerd dat stedelijke ontwikkeling zowel op overheids-, markt- als individueel niveau wordt veroorzaakt. Het dynamische proces blijkt een driehoeksverhouding met elk een significante invloed op elkaar. Interesses en smaakpatronen van het individu bepaalt de keuze van de burger, op basis waarvan deze besluit dan wel binnen of buiten de stad te gaan wonen. De overheid houdt zich vooral bezig met de bewoonbaarheid van achterstandwijk, werkloosheid, culturele en maatschappelijke integratie, en andere complexe culturele vraagstukken. Hierbij treedt de overheid op als beschermer, zij overziet de keuzes van de burgers en kan mede op basis daarvan haar koers bepalen. De markt baseert haar keuzes primair op economische voordelen, waardoor de meest winstgevende keuze direct invloed heeft op, onder andere, de overheid en de burger.

Opvallend is echter dat gentrificatie vooral in de Verenigde Staten is onderzocht, terwijl stadshistorisch gezien de steden er daar heel anders uitzien. Amerikaanse steden kwamen net voor of tijdens de industriële revolutie op en deze steden zijn dus gebouwd in het fordistische tijdperk, waardoor stadskernen tijdens de post-fordistische tijd een transformatie ondergingen; industriële stadsstructuur kreeg een andere invulling tijdens het post-fordistische tijdperk. In Europa daarentegen, zijn steden doorgaans veel ouder, waardoor de (vooral in Amerika onderzochte) theorie van gentrificatie slechts ten dele opgaat. Historische stadsdelen, zoals in Europa, zijn vaak al honderden jaren oud en de stadskern blijft vaak onveranderd, hoewel de specifieke invulling uiteraard wel veranderde. Daarbij werden vanaf de negentiende eeuw gaandeweg wijken om de stadskernen heen gebouwd (Derksen, 2013). Stedelijke ontwikkeling heeft in Europa een andere ontwikkeling doorgemaakt onder andere vanwege haar stadshistorische stadskernen. Het cultureel erfgoed zou namelijk deel uitmaken van het

gentrificatieproces (Zukin, 2012), wat in de volgende paragraaf §2.1.3 uitgebreid wordt toegelicht

2.1.3 Culturele gentrificatie

Culturele gentrificatie wordt als volgt in kaart gebracht: allereerst volgt een beschrijving van het SoHo-effect, dat gezien wordt als één van de eerste processen waarin de voorziening van kunst in de wijk een belangrijke rol speelt in de opwaardering van vastgoedwaarde (Ley, 2003; Zukin, 2012). Vervolgens wordt het Guggenheimeffect besproken. Naar aanleiding van het ontdekken van de krachtige effecten van kunst en kunstenaars in stadskernen, krijgt het creatieve discours een plek in stadsbeleid en stadplanning. De instrumentele functie van kunst en cultuur wordt gebruikt om stadskernen en wijken te revitaliseren. Naast dat deze twee effecten verschillende gevolgen teweegbrengen, zoals in de volgende paragrafen duidelijk wordt, duidt de literatuur de afgelopen jaren steeds meer andere veroorzakers van culturele gentrificatie aan. Markuzen & King (2003) doelen op het *artstic dividend*, op de gelijktijdige opkomst van cultureel sector en economische ontwikkeling, die belangrijk is voor stedelijke ontwikkeling. Dit zal verder worden besproken in de laatste paragraaf van culturele gentrificatie.

Omdat de zoektocht naar de mogelijke invloeden van kunst en cultuur op het culturele ecosysteem van een wijk of stad in dit onderzoek centraal staan, leveren voorgaande onderzoeken met betrekking tot de invloed van kunst en cultuur op het gentrificatieproces hieraan een bijdrage. Verschillende onderzoeken in de stadssociologie, maar ook stedenstudies en geografische studies, tonen aan dat kunst op verschillende manieren bijdraagt aan de revitalisatie van stadskernen en wijken en daarbij, als indirect gevolg, economische welvaart genereren (Currid, 2009; Florida, 2002; Zukin, 1997; Ley, 2003; Lloyd, 2002; Markuzen & King, 2003; Polèse, 2001; Shaw, 2007). De literatuur benadrukt dat processen van economische ontwikkeling, stedelijke revitalisatie, de algehele stedelijke sociale structuur en gentrificatie onder andere gevolgen zijn van de ontwikkeling van kunstzinnige en culturele voorzieningen. Voor het gemak worden in dit onderzoek deze processen daarom aangeduid met de term culturele gentrificatie.

Daarnaast is het belangrijk om te weten welke oorzaken tot welke gevolgen leiden en met name hoe dit betrekking heeft op stedelijke ontwikkeling. Lloyd (2002) benadrukt bijvoorbeeld de significantie van de marginale processen zoals keuzepatronen van lokale bewoners, waarbij de lokale consument steeds meer bepalend is voor de productie en consumptie van cultuur en dus voor stedelijke ontwikkeling. Consumentenpatronen van bewoners en bezoekers van lokaal en kleinschalig cultureel aanbod zoals speciaalzaken worden gezien als een belangrijke motor van stedelijke ontwikkeling. Dat lokale bewoners en

ondernemers van wijken door culturele productie- en consumptiepatronen hiermee ook processen ingang zetten, zoals culturele gentrificatie. Het cultureel ecosysteem geeft inzicht in deze processen van een wijk of buurt. Dit zal in paragraaf §2.1.5 worden besproken. Allereerst volgt nu de theorie over de culturele gentrificatie.

2.1.3.1 Soho-effect

Naast dat politiek-economische factoren, zoals vastgoedinvesteringen en overheidsbeleid, een grote rol spelen bij het proces van gentrificatie zijn er ook microsociologische patronen te ontdekken. Sociologen geven aan een creatief discours te herkennen in het proces, waarin de productie van kunst en cultuur een groot aandeel heeft. Echter, omdat er wordt gesuggereerd dat stedelijke economische ontwikkeling gepaard gaat met creatieve productie in de stad wordt ook gesteld dat creatieve productie een oorzaak of een gevolg kan zijn van de lokale economische ontwikkeling. Kunstenaars en culturele ondernemers zouden een buurt aantrekkelijk kunnen maken, maar zij zouden ook naar een stad of buurt toe gaan juist omdat er al een hoog bestedingspatroon is.

Stadsociologen suggereren dat kunst en cultuur een belangrijk aandeel innemen in de economische welvaart van en de vastgoedwaarde in een wijk. Deze culturele gentrificatie wordt veroorzaakt door kunstenaars en culturele ondernemers, deze worden bijvoorbeeld aangeduid als *gentrifying agents* (Currid, 2009; Zukin, 1987). Een belangrijk voorbeeld van culturele gentrificatie is de transformatie van de New Yorkse wijk SoHo, dat zich in de jaren zestig ontwikkelde van een industriële wijk tot een kunstenaarscentrum en eindigde als een *high-end* winkel- en woonwijk. In haar onderzoek naar *loft-spaces* in SoHo geeft Zukin (1987) aan hoe het vestigen van kunstenaars en creatieve ondernemers in industriële wijken de vastgoedwaarde zou verhogen, hierdoor kan de kunstenaar als een *gentrifying agent* worden gezien. Het proces waarbij de invloed van kunst opwaardering van de vastgoed waarde van de wijk veroorzaakt, wordt het SoHo-effect genoemd.

Het SoHo-effect laat zien dat de clustering van kunstenaars een wijk aantrekkelijk maakt voor een klasse met een hoger economisch kapitaal die graag betalen, meer dan de al aanwezige bewoners, om in een gecultiveerde wijk te wonen. Hierbij wordt symbolische kapitaal dus omgezet in economisch kapitaal. Dit proces startte met kunstenaars en creatieve werkers die verhuisden naar leegstaande industriële pakhuizen om deze te gebruiken als woon- en werkruimte. De gecultiveerde buurt werd aantrekkelijk voor de sociale middenklasse om zich zo te distantiëren van de conformiteit en alledaagsheid van het leven in de *suburb* (Currid, 2009). De ruime werk- en woonruimtes van kunstenaars werden al snel aantrekkelijk om in te wonen voor de middenklasse, waardoor de vastgoedprijzen in de wijk omhoog gingen. Studio's werden

omgebouwd tot ruime *lofts*, huren gingen omhoog en dit leidde er paradoxaal toe dat kunstenaars op hun beurt weer plaats moesten gaan maken voor een sociale klasse met een groter economisch kapitaal.

De kunstenaars en creatieve ondernemers in de wijk SoHo in New York zijn volgens Zukin (1987) de eerste generatie *gentrifiers*, omdat het creatieve aspect de status van het stadsdeel, en daarmee ook de waarde van het vastgoed, heeft verhoogt. Het SoHo-effect is een helder voorbeeld van bottom-up gentrificatie. De natuurlijke toestroom van kunstenaars maakte de wijk aantrekkelijk voor een nieuwe middenklasse. Als het gaat om wijk- of stadsvernieuwing dan wordt SoHo-effect vaak aangehaald. Het aandeel van kunst en cultuur in de transformatie van de wijk is een belangrijke ontwikkeling geweest voor de microsociologie en stadsontwikkeling mede omdat het aandeel van kunst in stedelijke ontwikkeling hiermee wordt gevalideerd.

Het proces van het revaloriseren van stedelijk vastgoed als gevolg van kunstenaars kan in verband worden gebracht met Pierre Bourdieu's 'Production of Belief'. Bourdieu (1980) geeft aan dat naast de handel in culturele goederen in de vorm van vraag en aanbod, zoals het economische winstgevende model, er ook nog het proces bestaat dat goederen op een andere manier waardevol maakt: het verzamelen van symbolisch kapitaal door middel van erkenning. Het proces heeft in eerste instantie niet te maken met economische waarde, maar is een proces van legitimering dat op den duur een symbolisch krediet oplevert en eventueel te vertalen is naar economische winst. Het is een consecratie van producten waarin de betekenis de waarde van culturele goederen bepaald (Bourdieu, 1980). Wanneer culturele goederen vanuit een ideaal of esthetisch oogpunt worden gemaakt, kan dit door de omgeving op termijn en onder bepaalde omstandigheden symbolisch kapitaal opleveren.

Markuzen & King (2003) geven aan dat het proces van symbolisch kapitaal een antagonistische structuur heeft waarbij kunst zich verhoudt tot het creëren van betekenis, terwijl een economische structuur kapitalistische waarde produceert. Echter, het één complementeert het ander wel zodra het symbolisch kapitaal om te zetten is naar economisch kapitaal (Markuzen & King, 2003). In het geval van de New Yorkse wijk SoHo creëerden kunstenaars en creatieve ondernemers een bepaalde waarde, geen economische waarde, maar symbolische waarde. Het symbolisch kapitaal waarover kunstenaars en creatieve ondernemers beschikten heeft bijdragen aan het unieke landschap en het culturele ecosysteem van de wijk. Dit heeft er uiteindelijk toe geleid dat de wijk zich ontwikkeld heeft tot een aantrekkelijke wijk voor de nieuwe middenklasse om te wonen.

Het SoHo-effect geeft aan dat de clustering van kunstenaars en culturele ondernemers stedelijke transformatie teweegbrengt. De opkomst van SoHo als leef-, woon- en werkomgeving voor de hogere sociale klasse liep sterk samen met de clustering van kunstenaars en culturele

ondernemers. Maar het voorbeeld van SoHo is geen bewijs dat een wijk zonder een dergelijk creatieve discours niet dezelfde ontwikkeling door zou maken. Stedelijk beleidsmaker Jenny Schuetz (2013) geeft in haar onderzoek naar de correlatie tussen de hoeveelheid galeries en lokale economische ontwikkeling in Manhattan aan, dat de transformatie van de wijk niet enkel het gevolg is van de aanwezigheid of komst van kunst of kunstenaars. Vastgoed ontwikkelaars zouden in de wijk SoHo sowieso wel investeringen doen, los van de kunstenaars die er woonden. Ze zegt hiermee niet dat het creatieve discours niet een oorzaak is voor regionale economische groei (Schuetz, 2013), maar dat kunst niet de enige *gentrifying agent* is.

Over de vraag of er een causaal verband is tussen kunst en de economische ontwikkeling van een stad wordt dus gedebatteerd (Pack, 2005; Schuetz, 2013). Dit debat werd gestimuleerd door de opkomst van de *Creative Class Theory* van Richard Florida (2002). Florida (2002) beweert dat de moderne economie wordt gedreven door jonge ondernemers, bestaande uit vooral kunstenaars, homostellen en immigranten. Zij zouden de oorzaak zijn van een bloeiende economie op basis van kennis, ideeën en creatieve werkers, in plaats van een economie die enkel gebaseerd is op de productie van goederen en de financiële sector. De kritiek op deze theorie is vooral gebaseerd op het gebrek aan bewijs dat de jonge ondernemers de oorzaak zijn van een bloeiende economie. Wie zegt dat de economische groei niet juist een grote aantrekkingskracht heeft op jonge creatieve ondernemers? (Pack, 2005). Florida's creatieve paradigma krijgt vanuit de sociale en geografische wetenschap veel kritiek, vooral de formulering en weinig sociologische benadering krijgen veel aandacht (Pack, 2005; Schuetz, 2013). Zoals later namelijk zal blijken uit paragraaf §2.1.3.3 zijn de opkomst van de culturele sector en de opkomst van de financiële sector vaak aan elkaar verbonden (Markuzen & King, 2003).

2.1.3.2 Top-down

De relatie tussen de herstructurering van achtergestelde binnenstedelijk buurten en gentrificatie door middel van het inzetten van culturele centra wordt ook wel aangeduid met de term Guggenheimeffect. Deze top-down regeneratiestrategie, om door middel van cultureel toerisme bepaalde achtergestelde wijken nieuw leven in te blazen, refereert naar het Guggenheim Museum in Bilbao ontworpen door Frank Gehry. In 1990 ontstond bij de stadsraad van Bilbao het ambitieuze plan om Bilbao als stad te transformeren tot een internationaal erkend culturele stad. Bekende architecten en stadsontwikkelaars werden aangenomen om de gehele structuur van de stadskern, daarvoor nog een probleemwijk die bekend stond om haar criminaliteit, drugs en prostitutie, te transformeren tot een stad van internationale betekenis. Het doel van het Guggenheimeffect wordt door Currid (2009) omschreven als: "Regions [that] are able to use their global prominence as cultural capitals to attract key variables in

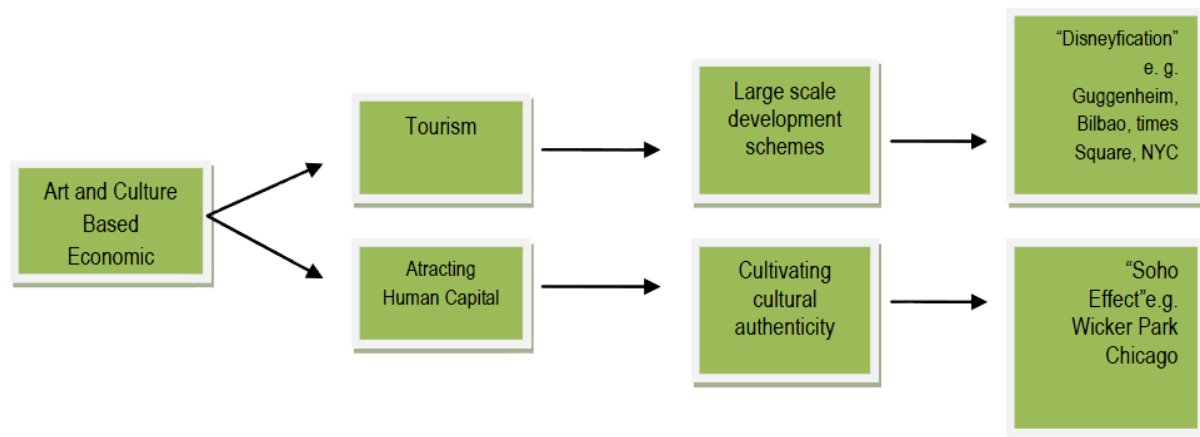
development, further reinforcing their competitive advantage over other regions and cities” (p. 357).

Volgens Monje & Vicario (2003) heeft het Guggenheimeffect Bilbao op de kaart gezet als een stad met kunst en cultuur waardoor de strategie positief wordt geassocieerd met economische revitalisatie van stadskernen. Echter, omdat de ontwikkelaars van het project enkel de focus leggen op de fysieke regeneratie van de stadskern werd er geen rekening gehouden met de socio-economische gevolgen van de revitalisering. Het veelvuldig aanleggen van luxe appartementencomplexen, hotels en commerciële bedrijven maakte de stadskern exclusief en hierdoor werden bewoners met een lager economisch kapitaal verdreven naar wijken buiten de stadskern. De interventie heeft gevolgen voor de sociaalruimtelijke indeling voor de desbetreffende stad of wijk, ook wel het *Starchitecteffect* genoemd (Vicario & Monje, 2003). Naast het teweegbrengen van het gentrificatieproces, en hier is waar het Guggenheimeffect in essentie om draait, heeft het geplaatste museum gevolgen gehad voor de gehele stad, want in 2001 werd Bilbao de duurste stad van Spanje om in te wonen. Het inzetten van het Guggenheim museum heeft naast fysieke, ook op economische en sociale effecten gehad voor de stad (Vicario & Monje, 2003).

Een recenter voorbeeld hiervan is de bouw van een cultureel Mekka op een eiland voor de kust van Abu Dhabi, de hoofdstad van de Verenigde Arabische Emiraten: het Saadiyat (wat ‘eiland van geluk’ betekent). Op Saadiyat wordt er een nieuw filiaalgemaakt van het Louvre uit Parijs, komt er een Guggenheim Museum en bouwt men een National Museum geïnspireerd door het British Museum met als doel hiermee een brug slaan tussen Oosterse en Westerse culturen (Tatchell, 2009). Er zijn echter twijfels bij de intrinsieke waarde van het compleet geconstrueerde culturele centrum. Het op grote schaal gebruiken van culturele initiatieven wordt ook wel geassocieerd met het proces van *Disneyfication*. Het proces verklaart de homogenisering van de stadskern door de representatieve doeleinde van geïmplementeerde culturele producten (Currid, 2009). Aanvankelijk kan worden gesteld dat de gevolgen van het Guggenheimeffect aldus te kort schiet aan authenticiteit. Figuur 2.1 brengt de verschillen tussen het SoHo-effect, het Guggenheimeffect en de processen die daarbij horen in kaart. ‘Tourism’ veroorzaakt ‘large scale developments’ die kunnen leiden tot het Guggenheimeffect. En ‘Atracting human capital’ kan leiden tot ‘Cultivating cultural authenticity’, dat vervolgens een SoHo-effect kan veroorzaken (Currid, 2009).

Het verschil tussen het SoHo-effect en Guggenheimeffect zetten een discussie in gang, omdat de twee processen hetzelfde einddoel zouden bereiken met geheel tegenovergestelde benaderingen. Het SoHo-effect ontstaat door een bottom-upproces waarbij de intrinsieke waarde van kunst centraal staat, tegenover een instrumenteel top-downproces waarbij de extrinsieke waarde van kunst wordt gebruikt om vastgoed te revitaliseren. Het verschil is dat

het eerste proces een natuurlijk ongeforceerd proces is, tegenover een instrumenteel geforceerd proces met een specifiek doel.

Figuur 2.1: Art and Culture in Contemporary Economic Development (Currid, 2009, p. 375).

Wanneer enkel economische welvaart als doel wordt nagestreefd heeft dat, zoals in Bilbao, een aantal belangrijke gevolgen. Ten eerste hield de kapitaalkrachtige ontwikkeling vanuit de overheid en markt geen rekening met de sociaal-ruimtelijke veranderingen die zij op zouden roepen in de stadskern. Ten tweede overschaduwde het Guggenheimeffect de ontwikkeling van marginale culturele patronen, zoals de productie en consumptie van cultuur door de lokale bewoners en ondernemers van wijken. Ten derde treedt er een vorm van disneyficatie op dat leidt tot homogenisering van de wijk met als gevolg het verdwijnen van de authenticiteit van een buurt. Een tussenweg zou zijn wanneer zowel kapitaalkrachtige ontwikkelingen als lokaal marginale processen beide een rol zouden spelen in de revitalisatie van een stadskern of buurt. Dit wil zeggen dat de marktpartij de bewoners en ondernemers van de wijk niet overschaduwde, of verdringt met haar investeringen, zoals gebeurde bij het Guggenheimeffect in Bilbao. De rol van culturele implementatie is belangrijk voor dit onderzoek, niet alleen vanwege het beleidsmatige initiatief van het Bureau Broedplaatsen (BBp), maar ook vanwege de gevolgen van de intensieve wijkvernieuwing in het Oostelijk Havengebied te Amsterdam.

Hoewel het SoHo-effect en het Guggenheim dé bekende voorbeelden van culturele gentrificatie zijn, kwam het proces daarvoor ook al voor. Hoewel de literatuur de jaren zestig aangeeft als tijd waarin de eerste processen de samenhang van kunst en gentrificatie zouden aantonen, illustreert Florence in de veertiende eeuw al met haar *Gouden Eeuw van Athene* hoe economische welvaart, kennis en kunst de stad tot het culturele centrum van Europa maakte. De befaamde Florentijnse bankiersfamilie De Medici heeft laten zien dat het creëren van

economische welvaart uitstekend hand in hand kan gaan met het openen van de eerste openbare bibliotheek en het in dienst nemen van grote getallen kunstenaars (Benton & DiYanni, 2012). Deze stedelijke ontwikkeling in de vroegere Renaissance kan als één van de eerste voorbeelden van top-down culturele gentrificatie worden gezien. Hiermee blijkt dat de samenhang tussen stedelijke ontwikkeling en kunst, al langere tijd voor komt. Naast een vroegere vorm van gentrificatie laat dit ook zien hoe het opnemen van kunst en kennis in het stedelijk beleid een stad kan helpen ontwikkelen, waardoor dit ook een voorbeeld is van succesvolle stedelijke beleidsvoering.

2.1.3.3 *Artistic Dividend*

Hoewel het SoHo-effect en het Guggenheimeffect elkaars tegenpolen lijken, kennen zij ook overeenkomsten: kunst en cultuur hebben een centrale rol die, bewust of onbewust, stedelijke revalorisatie teweegbrengt. In dit geval worden kunst en cultuur, zowel vanuit een marktvisie als vanuit een 'kunst voor kunst'-visie, gezien als 'smaak gedreven' producten en diensten die worden geproduceerd, geconsumeerd en gedistribueerd. De vraag die voor stadsplanners en ontwikkelaars centraal staat, is hoe culturele productie en consumptie waarde creëren in een regio of wijk. Volgens Currid (2009) ontwikkelen de plekken waar culturele productie, consumptie en distributie plaatsvinden zich als creatieve clusters, dan wel van economische of symbolische waarde, en hebben zij de neiging om te vercommercialiseren. Dit wordt bij stedelijke ontwikkeling op verschillende manieren ingezet. Kunst lijkt een aantrekking te hebben, waardoor het instrumenteel kan worden ingezet ten behoeve van herontwikkeling of ontwikkeling. Daarnaast heeft het de functie een plek te positioneren en als het ware een imago te creëren. Tot slot genereert de cultuurindustrie het werkgelegenheid en inkomsten, dat zorgt voor economische ontwikkeling. Kunst en cultuur kan hierbij strategisch worden ingezet om jonge hoger opgeleiden aan te trekken. Echter, zo geeft Currid (2009) aan, evenals dat de rol van kunst en cultuur essentieel is bij economische ontwikkeling, is de economische ontwikkeling minimaal even belangrijk voor het behouden van de kunst- en cultuurindustrie.

Dat culturele productie en economische ontwikkeling samengaan, wordt ook ondersteund door Markuzen & King (2003), want zonder economische ondersteuning is er volgens haar geen creatieve industrie of culturele ontwikkeling. Dit proces staat bekend als de term *artistic dividend* en is het resultaat van een gestabiliseerde verhouding tussen regionale kunstenaars, creatieve organisaties en kunstinstellingen, en de instanties die hen ondersteunen, zoals de publieke sector, filantropen en andere partijen die de kunstsector op welke manier dan ook steunen. Zowel kunst en creatieve organisaties die top-down als bottom-up ontstaan dragen hier aan bij. Markuzen & King (2003) spreken over hoe niet alleen de waarde van het stedelijke vastgoed, maar ook de gehele regionale economie haar voordeel doet met een hoog *artistic*

dividend. Deze culturele activiteit creëert volgens Markuzen & King (2003) op twee manieren een voordeel voor zowel de lokale als de regionale economie: 1) het genereren van inkomen voor zowel kunstenaars als andere mensen in de regio en 2) het verhogen van de kwaliteit van diensten en producten in de regio. Steden zoals New York en Los Angeles zijn regio's met een hoog artistiek dividend, een hoge economische welvaart en een grote kunst- en creatieve sector. In plaats van dat de creatieve sector volgt na economische ontwikkeling, stelt Markuzen & King (2003) dat deze gelijktijdig ontstaan. Daarnaast veroorzaakt de culturele industrie een kruisbestuiving naar andere industrieën, zoals de reclame- of financiële sector.

Opvallend bij het artistiek dividend is dat het in relatie tot de economische ontwikkeling niet lijkt uit te maken of de culturele productie van intrinsieke of extrinsieke waarde is. Dit betekent dat zowel de instrumentele als de natuurlijk culturele productie beide economische ontwikkeling veroorzaken, maar de vraag is of dit ook voor het imagovorming van de regio geldt. Als culturele productie top-down wordt geïmplementeerd met als doel economische ontwikkeling te stimuleren, zou het imago van de regio dan hetzelfde zijn als wanneer dit op een natuurlijke wijze (bottom-up) heeft kunnen ontstaan?

Een goed voorbeeld waarin het verschil tussen de intrinsieke en extrinsieke waarde van cultuur wordt uitgelegd, is het voorbeeld van wat een subcultuur voor een regio betekent. Een subcultuur of alternatieve cultuur staat tegenover de dominante cultuur en is een zelfbewust collectief dat zichzelf onderscheidt door middel van sociale en culturele differentie. Dit wordt ook wel *bricolage* genoemd, dat middels een semiotische resistentie een bepaalde intimiteit krijgt (Alexander, 2003). Shaw (2007) stelt, in haar onderzoek naar de waarde van subculturen in een wijk, dat authenticiteit een belangrijke factor is voor het soort imago van de regio. Dit komt door de symbolische waarde die de alternatieve cultuur of subcultuur bezit en waarmee zij zich onderscheidt. In wijken of regio's met lagere huur- of vastgoedprijzen vindt er vaak een clustering van de subcultuur plaats, waardoor vervolgens het gehele SoHo-effect kan plaatsvinden.

Om de homogenisering van de wijk te voorkomen wordt in de binnenstad van Amsterdam ingegrepen door de inzet van het publieksbeleid. Door middel van publiekbeleid wordt er getracht een subcultuur of een specifieke bron van kunst en cultuur te behouden en dus de diversiteit in een wijk niet te verliezen. Dit lijkt echter een paradox, want volgens Shaw (2007) is kunst het meest krachtig vanwege onaangetast en natuurlijke kan ontstaan, waardoor het reguleren of het creëren van diversiteit, wat dus lijnrecht tegenover dit principe staat. De vraag die hierbij opkomt, is of het bottom-upproces van kunst en cultuur dan krachtiger is dan de geïmplementeerde variant en of is hier een middenweg in is te vinden?

2.1.3.4 Culturele gentrificatie in Amsterdam

Sociaal-historisch gezien, is Amsterdam een interessante stad. De stad Amsterdam heeft namelijk een omslag laten zien in de jaren negentig wat betreft het gentrificatieproces van de binnenstad. Amsterdam staat bekend om zijn oorspronkelijke, radicale, alternatieve en culturele status die hij te danken heeft aan de subcultuur die rond 1975 floreerde: de kraakbeweging (Duivenvoorden, 2000; Shaw, 2007; Zukin, 2012). Als reactie op de woningnood en de leegstand van panden in de Amsterdamse binnenstad aan het eind van de jaren zestig kwamen actiegroepen in opstand. De organisatie is niet een bewust opgericht, maar door de omstandigheden vormden de krakers een steeds grotere groep. Onder het credo 'Redt een pandje, bezet een pandje' richtten de krakers zich op de gemeente van Amsterdam door een statement te maken met enkele stille bezettingen van huizen (Duivenvoorden, 2000). Omdat Amsterdam de enige stad is waar kraakgroepen per buurt zijn georganiseerd, is de kraaksituatie van de stad significant anders dan in andere steden in Nederland. In 1980 is de kraakbeweging in heel Nederland het middelpunt van politieke belangstelling. De Anti-Kraakwet en de invoering van de Leegstandwet in 1987 was het antwoord van de Tweede Kamer op het onrustige tijdperk.

De kraakbeweging vormde een subcultuur met een grote onderlinge verbondenheid en het is de antipolitieke ideologie die de groep samenbracht (Duivenvoorden, 2000). Daarnaast streed de actiegroep ook voor tal van andere idealen en ideeën waarbij het niet enkel om woningnood ging. Het tijt keerde in 1990 toen de private huizensector begon te groeien. Er was sprake van een grote verkoop van voormalig sociale huisvesting en eind jaren 'negentig werd er in de binnenstad veel kantoorruimte bijgebouwd. De *building boom* tussen 1990 en 2000 resulteerde in een overvloed aan gebouwen en nieuwe huizen. Ook onder de Nederlandse middenstand was er sprake van een significante trek naar de stad. De gemeente Amsterdam creëerde nieuwe sociale huisvesting en daarmee woonmogelijkheden voor een groot deel van de kraakbeweging. Dit had echter wel tot gevolg dat de subcultuur werd verplaatst naar andere delen in de stad. Het Java Eiland aan de noordkant van Amsterdam is een voorbeeld van een gebied waar de subgroepen naartoe zijn verplaatst. Daar houdt het proces van gentrificatie echter niet op. Ook in de wijken en buurten waar de subculturen naar werden verplaatst, heeft zich het proces van gentrificatie voorgedaan. De havens van Amsterdam waren voorheen een gebied dat weinig aandacht kreeg, maar inmiddels is ook dat gebied gegentrificeerd met bedrijven en particulieren die daar hun huisvesting hebben gevonden (Shaw, 2007).

Als Amsterdam zich door de huizenmarkt zou laten leiden, zou de hegemonie van de dominante middenklasse allang hebben toegeslagen. Om dit dilemma tegen te gaan, neemt de stad preventieve maatregelen: meer dan 60% van de huizen in Amsterdam is bijvoorbeeld sociale huur (De Groene Amsterdammer, 2014). Dit betekent dat mensen met een relatief lager inkomen toch de mogelijkheid hebben om in de stad te wonen. Dit beleid heeft als doel de

diversiteit van de sociale klassen in de stad te bevorderen (Zukin, 2012) en de hegemonie van de dominante cultuur tegen te gaan door alternatieve subculturen een kans te geven zich te vestigen in de stad (Shaw, 2007). Hier ontstaat echter een paradox aangezien alternatieve subculturen het krachtigst zijn door de onvoorspelbare aard van de groep ('wij gaan waar wij kunnen') (Currid, 2009), waardoor het stimuleren van de vestiging van dergelijke groepen lijnrecht tegenover hun principes staat.

2.1.4 Cultuurbeleid

Het cultuurbeleid in Nederland wordt door middel van maatregelen en overwegingen door de overheid gehandhaafd als doel de samenleving te ondersteunen door de kwaliteit van het cultuuraanbod te stimuleren (Rijksoverheid, 2011). Het implementeren van cultuurbeleid, met als doel culturele vernieuwing te genereren, kreeg na de tweede wereldoorlog voet aan de grond. Publieksbeleid werd toen al ingezet ten behoeve van het welzijn van de maatschappij, maar na de ontzuiling werd cultuurbeleid al als iets essentieels voor de samenleving gezien. Wel heeft de democratisering van het cultuurbeleid ervoor gezorgd dat dit meer gedecentraliseerd is. Dat wil zeggen dat gemeenten steeds meer zeggenschap kregen op het gebied van het beleid voor kunst en cultuur in hun regio's (Hoekstra, 2002).

De kerntaak van de overheid, met betrekking tot het cultuurbeleid, heeft culturele ontplooiing van de individuele burger als randvoorwaarde. Er is echter altijd al verdeeldheid geweest over de rol van de overheid in de cultuurpolitiek. Hierbij heeft de overheid enerzijds de functie van cultuurmaker en anderzijds een rol als cultuurbewaker. Zoals Hoekstra (2002) aangeeft: "Cultuur vindt haar oorsprong en voedingsbodem in de vrijheidsgedachte; door de staat opgelegde cultuur kennen we niet en willen we ook niet". Hiermee geeft zij aan dat cultuur in de ogen van de burger niet door de overheid zou moeten worden aangetast, maar dat de overheidsverantwoordelijkheid ligt bij de bescherming ervan. Het is een debat dat gaat over de grens tussen artistieke vrijheid en maatschappelijke doelen en in welke mate de overheidsbemiddeling hierin een rol mag spelen.

Het idealistische beeld dat de samenleving vanuit een maakbaarheidsgedachte door de overheid kan worden gemanipuleerd, is volgens Beveren et al. (2013) een gedateerde gedachte. In plaats daarvan wordt er voor het volgende gepleit:

De meest fundamentele trendrichting bij de wijkaanpak is deze: de overheid mag zich niet langer alleen eigenaar van het probleem voelen. Bewoners moeten zich zelf verantwoordelijk gaan voelen voor het verbeteren van hun buurt en hun sociaaleconomische uitgangspositie. Je mag als overheid best een model ontwikkelen waarmee het zelforganiserend vermogen van een wijk ook echt uit de verf kan komen. (Beveren et al., 2013, p. 70)

Terwijl de overheid het verantwoordelijkheidsgevoel teruggeeft aan de samenleving wordt er met deze gedachte een beroep gedaan op de bottom-upgedachte. De overheid trekt zich terug als ‘maatschappijmaker’ en treedt op als ‘maatschappijbewaker’ door natuurlijke patronen te laten ontstaan om vervolgens enkel in te grijpen zodra het stukloopt (Beveren et al., 2013). “Veel burgers voelen een groeiende behoefte om zelf in actie te komen, buurtgenoten beter te leren kennen” (Van Beveren et al., 2012, p. 12). Dit komt overeen met het huidige debat over het vervangen van de verzorgingsstaat met de participatiesamenleving. Door de decentralisatie van stadsgemeentes zouden de sociale behoeftes van de burgers doelmatiger en kritischer worden bekeken (Van de Gulden, 2014). Naast de kostbaarheid van de verzorgingsstaat stimuleert deze ook passiviteit en afhankelijkheid. Het preventief vooruitdenken dat de participatiesamenleving moet stimuleren geeft de regie terug aan de burger en moet hen activeren.

Een ander debat dat betrekking heeft op het cultuurbeleid is enerzijds de economische en anderzijds de intrinsieke waarde van kunst en cultuur. Cultuurbeleid zou als middel worden ingezet om een doel te bereiken in plaats van het ‘kunst voor de kunst’- principe en wel zien waar dat eindigt. De steun is voorwaardelijk; er wordt iets terugverwacht op maatschappelijk of economisch niveau. Dit terwijl niet alle krachtige culturele en kunstzinnige stromingen vanuit een politieke of overheidsgedwongen situatie ontstaan. Er is echter, kijkend naar het reeds besproken SoHo-effect, ook een bottom-upontwikkeling mogelijk die met haar symbolisch kapitaal uiteindelijk, zonder voorbedachtheid, economisch kapitaal genereert. De overheid probeert dit proces als het ware na te bootsen – willekeurig en waar zij dit wenselijk acht – wat feitelijk neerkomt op een top-downbenadering. Shaw (2007) geeft hierbij aan dat het principe van een subcultuur een natuurlijke waarde is, waardoor het ingrijpen in bepaalde zaken, of juist het behouden hiervan, vanuit beleid daar haaks op staat. De vraag die hierbij opkomt, is welke symbolische waarde het proces nu nog heeft en of een geïmplementeerd proces dezelfde invloed heeft als een proces dat van nature ontstaat?

Omdat kunst en cultuur en economische ontwikkeling met elkaar in verband worden gebracht, wordt het cultuurbeleid hierop toegespitst. De volgende paragraaf geeft meer inzicht in een publiekbeleid dat is geïnitieerd door de overheid, met als uitgangspunt het bevorderen van sociale en culturele diversiteit. Vervolgens wordt gekeken in hoeverre de overheid zich hierin opstelt als ‘maker’ of als ‘bewaker’ van de maatschappij.

2.1.5 Cultureel ecosysteem

“Each area in a city, is a ‘city in a city’” (p. 282), zo omschrijft Zukin (2012) in haar etnografisch onderzoek naar het stedelijk cultureel ecosysteem van de Utrechtsestraat in Amsterdam. Een cultureel ecosysteem van een stad of wijk bestaat uit sociale, culturele en economische uitwisselingen tussen lokale bewoners, bezoekers en bedrijven. Welke uitwisselingen er

plaatsvinden of hoe mensen zich sociaal of cultureel bewegen in een wijk of regio bepaalt het culturele ecosysteem of -landschap van een wijk (Plieniger et al., 2013). Onderzoek geeft aan hoe immateriële factoren van invloed kunnen zijn op een cultureel ecosysteem. Het cultureel ecosysteem bestaat volgens Plieniger et al. (2013) uit zowel esthetische kenmerken en sociale relaties. Deze factoren bepalen het klimaat in een regio, stad of buurt. Specifiek gaat het hierbij om factoren zoals *hot spots*, winkelcentra, ontmoetingsplekken zoals cafés of restaurants, culturele plekken zoals bijvoorbeeld het theater, maar ook immaterieel en materieel cultureel erfgoed zoals architectuur en historische aspecten spelen hierbij een rol (Zukin, 2012). Het ecosysteem bestaat dus uit zowel materiële als immateriële factoren en is onderhevig aan de mening, receptie en perceptie van desbetreffende residenten, bezoekers, ondernemers en bedrijven.

Onderzoeken naar het cultureel ecosysteem zijn vaak gericht op biofysische evaluaties en economisch monetaire invloeden, maar richten zich zelden op het evalueren van sociaal culturele aspecten (Plieniger et al., 2013). Om de ervaring van sociaal culturele factoren van het cultureel ecosysteem te onderzoeken, is men gebonden aan de subjectiviteit van de menselijke ervaring. Om deze uitdaging te overkomen, maakt men gebruik van de in de sociale wetenschap ontwikkelde sociale onderzoeksdimensie. De sociale dimensies die worden gebruikt om de persoonlijke ervaring van een cultureel ecosysteem te onderzoeken, zijn volgens Plieniger et al. (2013) onder andere: perceptie, waarde, houding en overtuiging. Deze dimensies geven inzicht in welke manier culturele diensten of producten bijdragen aan het welzijn van de mensen in de wijk. Dit komt ook overeen met de theorie Thomas theorem: "It is not important whether or not the interpretation is correct - if men define situations as real, they are real in their consequences" (Thomas & Thomas, 1928: p. 571). Dit wil zeggen dat de interpretatie van een situatie verzaakt het gevolg. Het onderzoek naar het cultureel ecosysteem van de Utrechtsestraat in Amsterdam is hier een voorbeeld van.

De etnografische observaties, interviews en historische informatie brachten Zukin (2012) naar het cultureel ecosysteem van de Utrechtsestraat in Amsterdam. Zowel de geschiedenis van de straat, het materieel (architectuur) en immaterieel cultureel erfgoed (verhalen van vroeger over de straat van reeds lang gevestigde ondernemers), en de huidige sociale productie van de woon- en winkelstraat (het soort winkels, bijvoorbeeld de bakker of de trendy kledingwinkel) vormen, in de perceptie van de ondernemers, bewoners en bezoeker van de straat, het cultureel ecosysteem van de Utrechtsestraat. Het gaat hier om de aanwezigheid van de zogenaamde *third spaces*, zoals lokale kroegjes, de slager of een ontmoetingsplek op een plein met bankjes. In het onderzoek geeft ze aan dat authentieke kenmerken van een buurt of regio als symbolisch kapitaal een onderscheidend vermogen bevatten.

Omdat de verschillende kenmerken van een wijk invloed hebben op het cultureel ecosysteem is elke buurt of wijk uniek, of dat nu de authentieke of juist moderne materiële kenmerken zijn, of dat het de diversiteit onder de bewoners is, bijvoorbeeld door de aanwezigheid van verschillende subculturen en de middenklasse of door de homogeniteit van een wijk met enkel bewoners uit een lage klasse. Echter wat het interessant maakt, is wat bewoners, bezoekers en de bedrijven van het gebied hier zelf van vinden. Er kan bijvoorbeeld een culturele dienst zoals een museum worden geopend in de wijk, maar als dit massatoerisme aantrekt, kan dit enerzijds economisch stimulerend zijn voor ondernemers, maar anderzijds overlast geven voor de bewoners. Het gaat hier niet om het voldoen aan ieders verwachtingen en wensen, maar wel om het ontdekken van de potentiële effecten van bepaalde culturele diensten op het cultureel ecosysteem van een wijk.

Uit het onderzoek van Zukin (2012) blijkt dat in het sociale productieproces in de Utrechtsestraat de volgende drie kenmerken een belangrijke rol spelen: 1) sterke esthetiek, 2) collectieve geschiedenis en 3) sociaal en cultureel kapitaal. Met esthetiek bedoelt Zukin (2012) het uiterlijk van de gebouwen in de straat, zoals de grachtenpanden en de iconische bruggen over de grachten. De esthetische kenmerken van de Utrechtsestraat zijn gekoppeld aan sterke culturele en sociale kenmerken. De huren van winkels zijn hoog, wat ervoor zorgt dat er veel *high-end* winkels zitten en winkeliers van goed afkomst zouden zijn. De collectieve geschiedenis van de straat bouwt vooral op de van oudsher in de straat gevestigde winkels, zoals de kaasboer of de bloemist. Daarnaast is het cultureel materieel erfgoed, de grachtenpanden, ook onderdeel van deze geschiedenis. Tot slot doelt Zukin (2012) met sociaal en cultureel kapitaal op de rituelen en sociale gebruiken van de straat, zoals de wisselwerking tussen de lang zittende middenklasse en de nieuwe jonge bewoners van de wijk. De helft van de panden in de straat is namelijk al generaties lang privé eigendom, terwijl de andere helft eigenlijk pas sinds kort wordt bewoond door jonge *gentrifying agents*. De combinatie van deze factoren laat zien dat het cultureel systeem van de straat rust op zowel materieel als immaterieel cultureel erfgoed (Zukin, 2012). Wat bovenal in het onderzoek van Zukin (2012) centraal staat is de authenticiteit van de straat. Authenticiteit vertegenwoordigt zowel de oorspronkelijke geest als de eigentijdse producten van creatieve individuen. Zo zegt ze: "It represents both the primordial spirit of social groups and the contemporary products of creative individuals" (p. 283). Vooral in steden zou economische modernisering en consumptiecultuur een risico zijn voor de authenticiteit van een stedelijke ecosysteem. In dit onderzoek staat de authenticiteit van de broedplaatsen centraal.

2.1.6 Bureau Broedplaatsen

Een stad aantrekkelijk maken voor bezoekers, bewoners en bedrijven is één van de doelstellingen van stedelijke vernieuwing (Van Beveren et al., 2013). Het stimuleren van kunst

en cultuur door middel van publieksbeleid is één van de methoden om deze doelstelling te bereiken. Openbare kunst en culturele voorzieningen worden in de wijk beschikbaar gesteld om culturele vernieuwing teweeg te brengen (Cameron & Caoffee, 2005). Gemeentes willen hiermee urbane *uplift* stimuleren. Een manier om dit te verwezenlijken, zo stelde het Amsterdamse cultuurbeleid (Gemeente Amsterdam, 2000), is door kunstenaars een plek te geven in de stad, bijvoorbeeld door hen atelierruimte te bieden in daarvoor speciaal gecreëerde gebouwen. Dit initiatief heet het 'Bureau Broedplaatsen'.

Een onderzoek naar de woon- en werkgelegenheid van kunstenaars in de Gemeente Amsterdam heeft geleid tot het plan 'Broedplaatsproject'. In 1999 deed de Stichting voor Economisch Onderzoek, in opdracht van projectgroep Broedplaats, onderzoek naar de behoefte aan atelierruimte en woon-werkpanden voor kunstenaars in Amsterdam. Hieruit bleek dat een groot deel van de beeldende kunstenaars en recent afgestudeerde studenten in het Amsterdams kunstonderwijs onvoldoende werkruimtevoorzieningen tot hun beschikking hadden. Mede door onvoldoende financiële middelen dreigden kunstenaars de stad te verlaten. Door stadsvernieuwing en het ontwikkelen van in onbruik geraakte gebieden tot woongebieden zouden de mogelijkheden voor alternatieve werkplekken verdwijnen. Om deze leegloop en de stadsvernieuwing een andere richting te geven, heeft de gemeenteraad de projectgroep Broedplaats opdracht gegeven met voorstellen te komen voor alternatieve werkplaatsen voor kunstenaars in Amsterdam. Volgens de raad heeft deze voorziening betekenis voor de versterking van de sociale infrastructuur, de economie en de werkgelegenheid van de stad. Als gevolg van de synergie tussen de kunstenaar en de omgeving wordt er bijgedragen aan de culturele verrijking en de diversiteit van de stad en het imago van een buurt. Daarnaast heeft de alternatieve werkplek een positief effect op de werkgelegenheid voor culturele non-profit ondernemers (Gemeente Amsterdam, 2012).

Een paradox hierbij is echter dat de kracht van de natuurlijke ontwikkeling van de culturele subcultuur recht tegenover de regulering staat van het publieke broedplaatsbeleid. Shaw (2007) geeft namelijk aan dat een subcultuur de meeste kracht heeft als deze kan ontstaan door de natuurlijke ontwikkeling van culturele diversiteit. Het reguleren en beschermen van kunstenaars en mensen werkzaam in de creatieve sector door middel van het broedplaatsproject staat recht tegen over dit principe. Deze kritiek geeft voorkeur aan de natuurlijke vervanging of verplaatsing van kunstenaars of subculturen in plaats van deze te institutionaliseren. Een kanttekening bij deze kritiek is echter de natuurlijke verdrijving van gentrificatie. Als het aan de markt zou liggen (de natuurlijke factor), woonden en werkten kunstenaars al tijden buiten de ringweg van Amsterdam. Nu, ruim tien jaar later na de start van het project, worden industriële verlaten gebouwen door heel Amsterdam bebroed door kunstenaars en creatieve ondernemers. Na de start van het Broedplaatsproject in 2000 heeft

Amsterdam meer dan vijftig verschillende broedplaatsen verspreid over meerdere deelgemeentes van de stad. Dit onderzoek heeft de regio Oostelijk Havengebied onder de loep genomen waarin vier van de kunstbroedplaatsen van het Bureau Broedplaatsen zich bevinden.

Onderzoek naar het culturele en sociale landschap van het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat geeft de mogelijkheid te achterhalen welke culturele organisaties hier onderdeel van zijn. Hierbij is het veelzijdige, praktijkgerichte onderzoek zoals het interviewen van winkeleigenaren, bezoekers en bewoners van de wijk of regio van groot belang. Gezamenlijk geven de verschillende ervaringen, kennis en meningen van deze groep mensen inzicht in het sociaal cultureel ecosysteem. In het verlengde van dit theoretisch kader zal in het volgende hoofdstuk de methoden die het mogelijk maken om te achterhalen in hoeverre de broedplaatsen van Bureau Broedplaatsen volgens bewoners en ondernemers deel uitmaken van het culturele ecosysteem van de wijk.

3. Data en methode

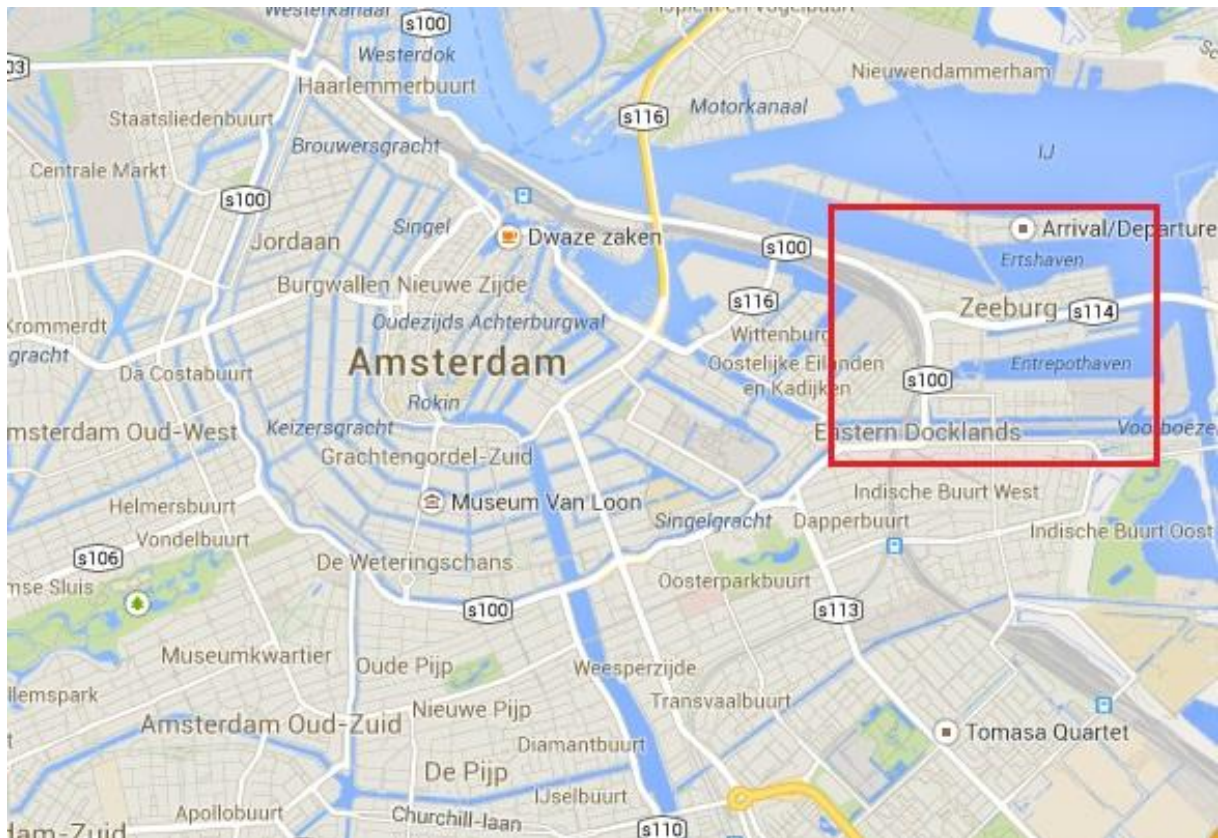
Dit onderzoek heeft als doel inzicht te verkrijgen in de perceptie van het cultureel ecosysteem van de bewoners en ondernemers van het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat, om zo de merkbare aanwezigheid van kunstbroedplaatsen te achterhalen. De centrale vraagstelling van dit onderzoek luidt: *In hoeverre en op welke manier spelen kunstbroedplaatsen een rol in de perceptie van het cultureel ecosysteem van het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat in Amsterdam?*

Om meer inzicht te krijgen in hoeverre de kunstbroedplaatsen deel uitmaken van het cultureel ecosysteem van de gebieden is er gebruik gemaakt van een kwalitatieve onderzoeksmethode, namelijk interviews. Omdat de beleving van de bewoners en ondernemers in de wijken in dit onderzoek centraal staan, is er gebruik gemaakt van een halfgestructureerd interview. Persoonlijke herinnering, motivatie en wijkervaring zijn subjectieve factoren die het cultureel ecosysteem van de wijk in kaart brengen en zijn het beste via interviews te achterhalen.

3.1 Het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat

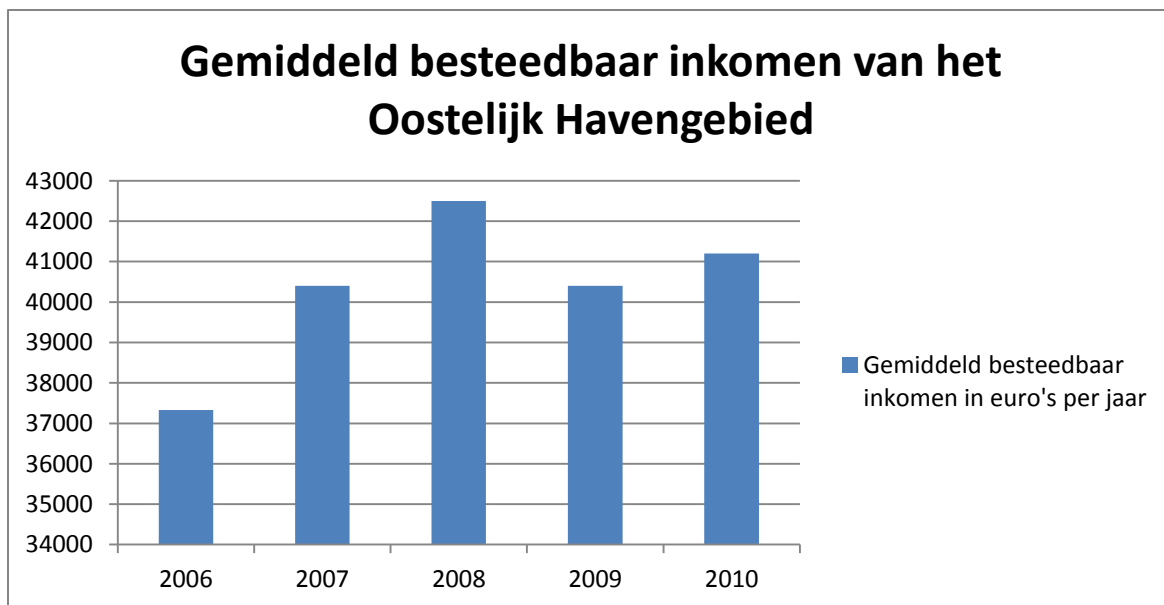
Voor dit onderzoek is er gekozen om het cultureel ecosysteem van het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat onder de loep nemen (zie figuur 3.1 voor de plattegrond van het gebied). Dit omdat op basis van aantoonbare socio-economische veranderingen in het gebied over de afgelopen twintig jaar (Derksen, 2013). Vanaf de jaren negentig heeft de stadontwikkeling aan de IJ-oever de sociaal-demografische structuur van de buurt in minder dan tien jaar volledig getransformeerd van een rafelrand dat werd bewoond door kunstenaars en krakers, naar een woonwijk met een bevolking met midden en hoge inkomens. Voor de verbouwing woonden veel kunstenaars en krakers in de gebouwen, die ervoor hebben gezorgd dat deze gebouwen niet werden gesloopt. Een meerderheid van de gebouwen wordt nog steeds bewoond door dezelfde krakers en kunstenaars als vroeger, waardoor er een mengeling is van sociale huur, en midden en hoge inkomensgroepen. De verwachting is dat de geschiedenis van de sociale verschuiving van het Oostelijk Havengebied een belangrijke rol speelt in dit onderzoek, omdat de oude loodsen en zowel als immaterieel als materieel cultureel erfgoed kunnen worden gezien (Zukin, 2012). Het materieel- en immaterieel erfgoed komt respectievelijk voort uit architectuur en de geschiedenis die deze vertegenwoordigd. Daarnaast wordt verwacht dat de geschiedenis van het gebied deel uitmaakt van het cultureel ecosysteem van de wijk, in de perceptie van de bewoners en de ondernemers.

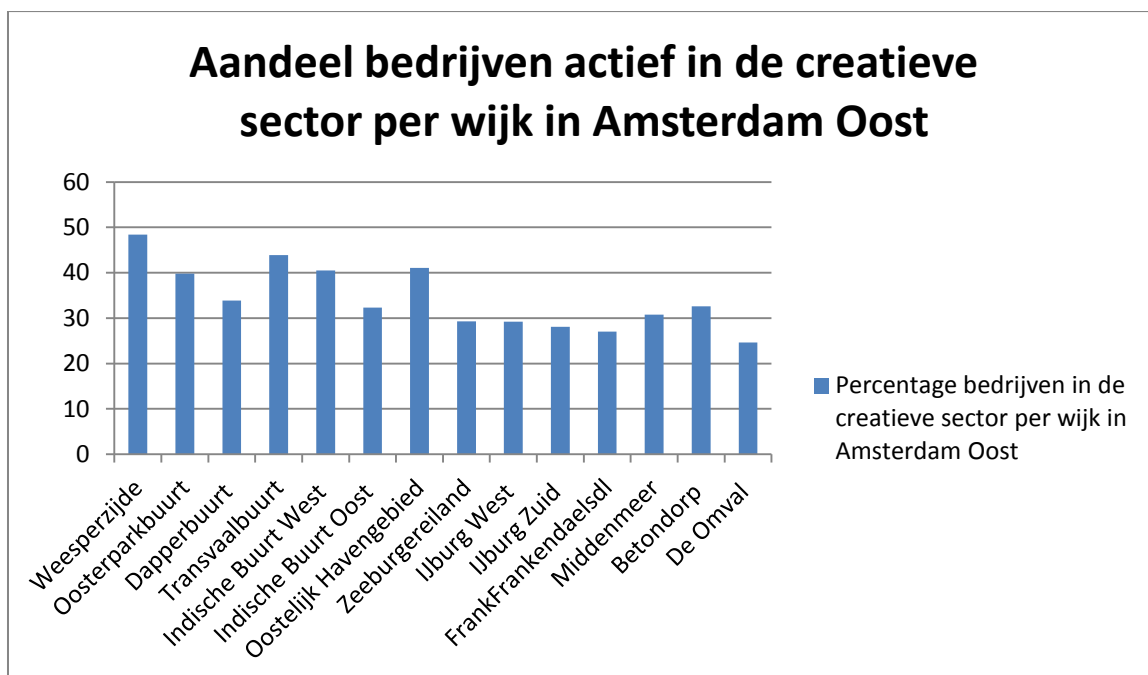
Figuur 3.1: Overzicht van Amsterdam met daarin het aangegeven gebied van onderzoek (Bron: Google Maps).

Hoewel het Oostelijk Havengebied in de jaren tachtig een grote alternatieve bevolking huisvestte, werd het overgrote deel in de jaren negentig verplaatst vanwege de aanbouw van nieuw vastgoed. De grote alternatieve bevolking, die de eerste golf van gentrificatie veroorzaakte, waren vooral krakers en kunstenaars. De tweede golf werd veroorzaakt door de nieuwe bewoners, die vanaf de jaren negentig in het gebied kwamen wonen. De tweede generatie *gentrifiers* hebben een groter economisch kapitaal dan de eerste generatie, en cijfers van het 'Statstad Amsterdam' (2014) laten zien dat dit kapitaal nog altijd groeiende is. Vanaf 2006 tot 2010 laat het Oostelijk Havengebied een verhoging zien van het gemiddeld besteedbare inkomen, namelijk; 37.300 euro per jaar in 2006 met een uitschieter in 2008 van 42.500 euro en in 2010 41.200 euro per jaar (Zie figuur 3.2). Inkomstenverhoging in een wijk wordt in verband gebracht met het stijgen van vastgoedwaarde en is eerder in hoofdstuk 2 uitgelegd als een ontwikkelingsproces van gentrificatie. Hierdoor is de wijk een interessante case voor dit onderzoek.

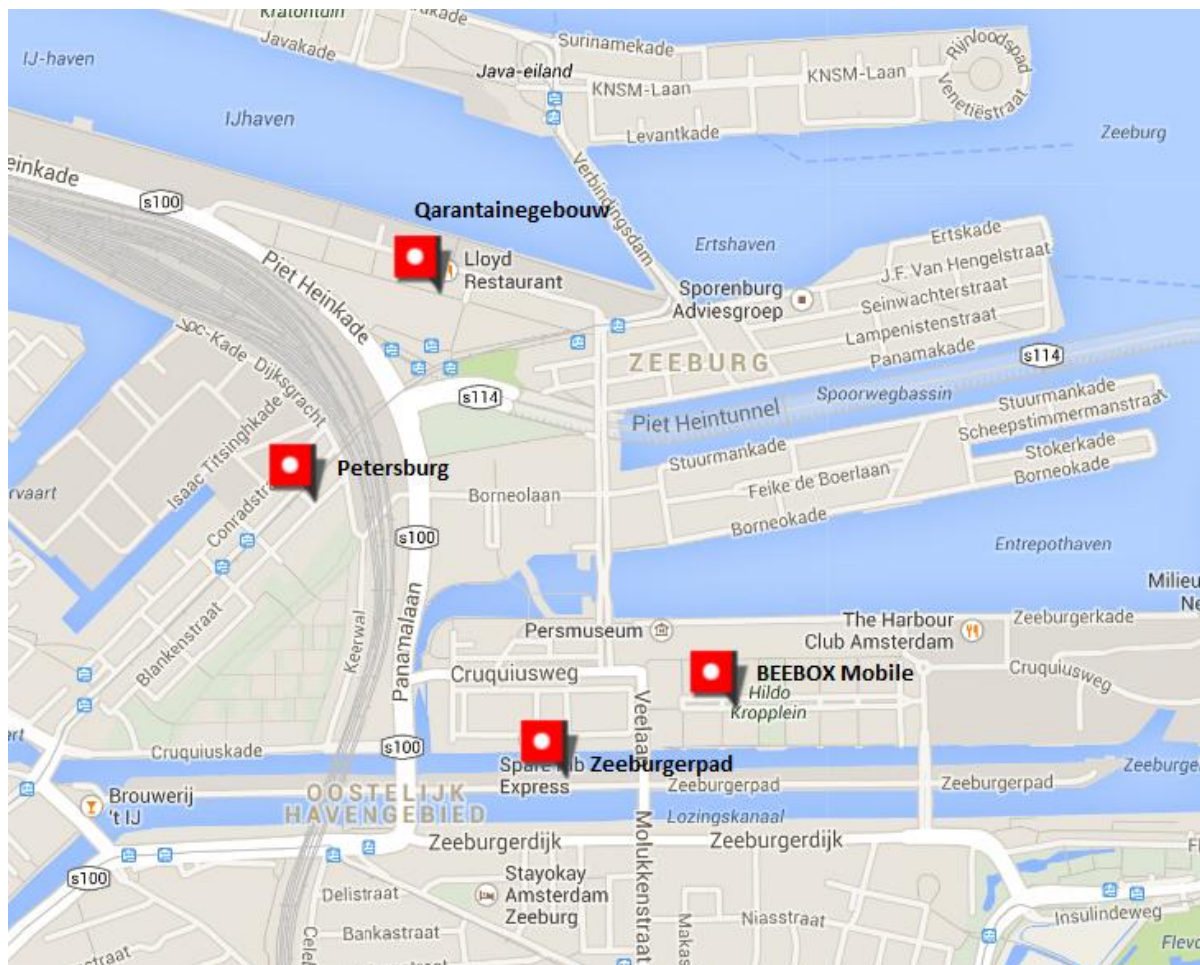
Figuur 3.2: Overzicht van het gemiddelde besteedbaar inkomen en sectoren van het Oostelijk Havengebied in Amsterdam van 2006 tot 2013 (Statistiek Amsterdam, 2014).

De wijk laat ook een belangrijke ontwikkeling zien op het gebied van werkzaamheden in de creatieve sector. In 2008 lag dit percentage op 24,6 procent van alle sectoren, waarna het in drie jaar een sprong maakt naar 35,1% in 2011, en in 2013 uitschiet naar bijna de helft van alle sectoren, namelijk 41,1%. Het aandeel bedrijven van het Oostelijk Havengebied in de creatieve sector is gemiddeld hoger dan andere wijken in Amsterdam Oost (zie figuur 3.3).

Figuur 3.3: Overzicht percentage creatieve sector ten opzichte van andere wijken in Amsterdam-Oost (Bron: Statistiek Amsterdam, 2014).

Daarnaast is voor het gebied gekozen, omdat zich vier kunstbroedplaatsen van Bureau Broedplaatsen in de buurt bevinden (zie figuur 3.4). De vier broedplaatsen zijn BEEBOX mobile, Quarantainegebouw en Pakt (Zeeburgerpad) in het Oostelijk Havengebied, en Petersburg achter de Czaar Peterstraat. Deze vier broedplaatsen liggen verspreid over ongeveer een vierkante kilometer in het Oostelijk Havengebied in de wijken Zeeburg, Oostelijke Eilanden en Entrepothaven.

Figuur 3.4: Kaart Amsterdam met gedeelte van het Oostelijk Havengebied (Bron: Google Maps, 2014).

De gemeentelijke rol van Bureau Broedplaatsen (BBp) is onder andere om subsidie, ruimte en begeleiding te verstrekken aan de initiatiefnemers van de broedplaatsen. Het BBp vervult een faciliterende rol waarin ruimte beschikbaar wordt gesteld en de broedplaatsinitiatieven zelf de ruimte krijgen hun broedplaats te realiseren (Bureau Broedplaatsen, 2012). Het doel van de broedplaatsen is om het culturele klimaat van de stad te bevorderen door enerzijds

werkgelegenheid voor de kunstenaar te creëren en anderzijds het stedelijke imago te stimuleren (Gemeente Amsterdam, 2012). De broedplaatsen in het gebied hebben verschillende functies. Zo heeft Pakt bijvoorbeeld zowel werkruimtes als twee (dienst)woningen voor diverse culturele organisaties en kunstenaars. Petersbrug, gelegen achter de Czaar Peterstraat, is een atelierpand gecombineerd met bedrijfsruimtes, en is ondergebracht in een nieuw gebouw. Het Quarantainegebouw is een monumentaal pand met twaalf ateliers, een galerie en een horecagelegenheid. De vierde en laatste broedplaats is de BEEBOX mobile: een atelierruimte voor creatieve ondernemers waarbij mobiele units beschikbaar worden gesteld om te werken. Van de broedplaats Pakt is bekend dat deze sinds 2003 op het Zeeburgerpad is gevestigd. Het Quarantainegebouw sinds 2000, sinds de start van het Bureau Broedplaatsen Amsterdam. Wanneer Petersburg en BEEBOX mobile zijn begonnen, is onbekend.

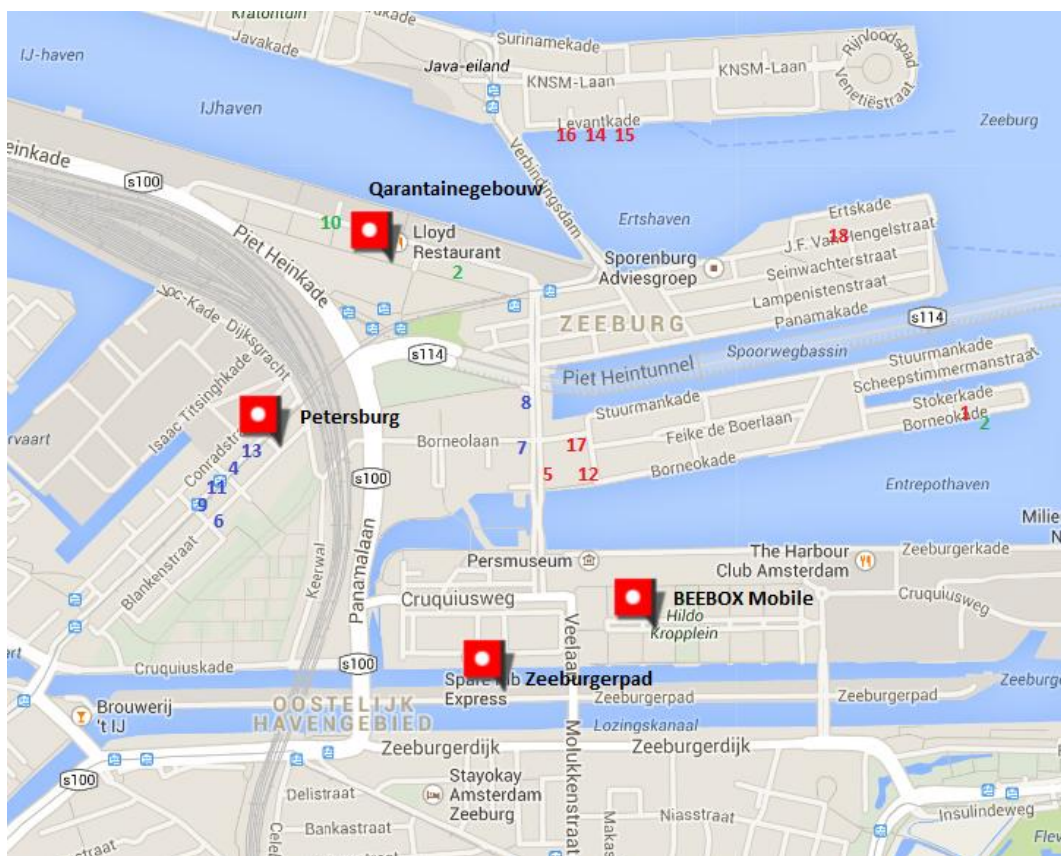
Alle vier de broedplaatsen vallen onder het Bureau Broedplaatsen. In eerste instantie heeft zij ook de broedplaats Pakt opgericht maar inmiddels heeft de broedplaats een andere eigenaar, namelijk Stadsgenoot. Petersburg is gesticht door, en is eigendom van Stadsdeel Amsterdam Centrum. Het Quarantainegebouw maakt deel uit van het Lloyd Hotel en is gesticht door, en eigendom van Woonstichting De Key. Daarnaast is BEEBOX mobile zowel geïnitieerd door als in eigendom van de organisatie Beehive. Verder verzorgt de Commissie Ateliers en (woon)werkplanden Amsterdam de toewijzing van een groot aantal ateliers en atelierwoningen in Amsterdam aan geregistreerde kunstenaars en creatieve ondernemers (Gemeente Amsterdam, 2012).

3.2 Selectie

Door middel van halfgestructureerde interviews met mensen in het gebied wordt inzicht verworven in hoe mensen de wijk ervaren. Aangezien een cultureel ecosysteem van een wijk bestaat uit de relatie van sociale, culturele en economische uitwisselingen tussen lokale bewoners, bezoekers en bedrijven is ervoor gekozen om bewoners en ondernemers in de wijk te interviewen. De verwachting was dat zij de partij zijn in de wijk die het beste zicht hebben op het cultureel ecosysteem van het gebied. Volgens Plieniger et al. (2013) zijn zowel esthetische kenmerken als sociale relaties die het cultureel ecosysteem van een regio, stad of buurt vormen. Hierbij gaat het om factoren zoals 'mooie plekken', winkelcentra, ontmoetingsplekken zoals cafés of restaurants, culturele plekken bijvoorbeeld het theater, maar ook immaterieel en materieel cultureel erfgoed, zoals architectuur en historische aspecten spelen hierbij een rol (Zukin, 2012). Aangezien het Oostelijk havengebied en de Czaar Peterstraat al deze factoren bezit rest enkel de vraag in hoeverre deze deel uitmaken van het cultureel ecosysteem van de wijk in de perceptie van de bewoners en ondernemers van de wijk. Echter wat boven al centraal

staat in dit onderzoek is in hoeverre de kunstbroedplaatsen van Bureau Broedplaatsen in de perceptie van de bewoners en ondernemers deel uitmaken van hun wijk.

Omdat een cultureel ecosysteem wordt gevormd door de mensen in de wijk (Zukin, 2012) is er voor dit onderzoek gekozen om bewoners en ondernemers van het Oostelijk Havengebied en Czaar Peterstraat te benaderen. Er is gebruik gemaakt van een selecte steekproef van de populatie, door interviews af te nemen op straat. Aangezien mensen spontaan zijn benaderd op straat of in hun winkel, is er rekening mee gehouden dat mensen niet al te veel tijd hebben voor een interview. Daarom is alle nodige informatie door middel van een kort interview van minimaal tien en maximaal twintig minuten verzameld. Het interviewschema is zowel voor de bewoners als voor de winkeleigenaren gebruikt. Naast dat het de validiteit ondersteunt, hebben alle vragen immers betrekking de ervaring van de mensen in de wijk, en zullen de antwoorden wellicht wel verschillen van elkaar maar dat is immers interessant zodat het een compleet beeld geeft van de dynamiek van de wijk.

Figuur 3.5: Kaart met overzicht van de afgenomen interviews met bewoners, eigenaren van winkels en horeca gelegenheid (Google Maps, 2014). (Rood = bewoner, Blauw = ondernemer, Groen = ondernemer en bewoner)

Gedurende vijf dagen op 22, 23, 24, 25, 28 april en 13 mei jongstleden zijn er in totaal achttien interviews afgenomen bij bewoners en ondernemers in het Oostelijk Havengebied en de Czaar peterstraat. De groep respondenten betrof zeven bewoners, vier ondernemers en zeven

bewoners die ook werkzaam zijn in de wijk. Vijf interviews betroffen de Czaar Peterstraat, waarvan drie ondernemers en twee bewoners die ook ondernemer zijn. Het Oostelijk havengebied betrof twaalf interviews, waarvan zes met bewoners, één met een ondernemer en vijf met bewoners die ook ondernemer zijn. Tabel 1 geeft een overzicht van de respondenten en figuur 3.5 illustreert waar de respondenten wonen dan wel werken. De bewoners zijn in dit onderzoek anoniem gebleven en worden met een respondentennummer benoemd. De ondernemers worden met de naam van de onderneming vermeld, tenzij dit niet gewenst was.

Tabel 1. Overzicht interviews met bewoners en eigenaren van winkels en horecagelegenheden

Respondent	Locatie	Woning/onderneming	Geslacht	Woon/Werk	Jaren verblijf	Datum	Lengte
Nr. 1	Borneoeiland	Huis	V	Woon	8	22 april 2014	'21:26
Nr. 2	Borneoeiland	Woonboot	M	W/W	27	22 april 2014	'12:22
Nr. 3	Oostelijke Handelkade	Horeca KHL	M	W/W	Vanaf het 'begin'	22 april 2014	'10.:14
Nr. 4	Czaar Peterstraat	Winkel CP133	V	Werk	8	23 april 2014	'16:51
Nr. 5	Blauwpijpenstraat	Appartement	V	Woon	34	23 april 2014	'26:49
Nr. 6	Czaar Peterstraat	Winkel/appartement	V	W/W	1/5	24 april 2014	'16:41
Nr. 7	Borneoeiland	Bloemenstand Bloemist Patrick	M	Werk	11	24 april 2014	'5:49
Nr. 8	C. van Eesterenlaan	Winkel Bio-supermarkt	M	W/W	2/11	24 april 2014	'10:27
Nr. 9	Czaar Peterstraat	Winkel Magazin	V	W/W	2/20	24 april 2014	'20:10
Nr. 10	Oostelijke Handelskade	Horeca De Cantina	V	W/W	11	25 april 2014	'20:31
Nr. 11	Czaar Peterstraat	Winkel VOF	V	Werk	8	25 april 2014	'34:55
Nr. 12	Blauwpijpenstraat	Appartement	M	W/W	28	25 april 2014	'32:43
Nr. 13	Czaar Peterstraat	Horeca Helena Primakoff	V	Werk	8	28 april 2014	'18:54
Nr. 14	Levantkade	Woonboot	M	Woon	13	28 april 2014	'22:36
Nr. 15	Levantkade	Woonboot	V	Woon	20	28 april 2014	'26:18
Nr. 16	Levantkade	Woonboot	M	Woon	2,5	28 april 2014	'7:27
Nr. 17	Blauwpijpenstraat	Appartement	V	Woon	16	28 april 2014	'16:56
Nr. 18	J.F. Van Hengelstraat	Huis	M	Woon	7	13 mei 2014	'34:34

3.3 Operationalisering van concepten

Om de interviews met de bewoners en ondernemers betrouwbaar te maken is er een schema aangehouden waarin de theoretische concepten zijn geoperationaliseerd. De topiclijst (zie tabel 2) is gebruikt om alle onderwerpen aanbod te laten komen. De subtopics zijn de indicatoren die de concepten hebben geïdentificeerd. Het interview bestond uit vier delen en werden bij elk interview in dezelfde volgorde gebruikt.

In het eerste deel staat de persoonlijke wijkervaring van de bewoner of de ondernemer in de wijk, centraal. Ten eerste werd gevraagd hoe lang de persoon reeds woonachtig of werkzaam is in de wijk. Door te vragen naar de wijkervaring van de respondent is er inzicht verkregen in de kenmerken die belangrijk zijn voor de perceptie van de wijk. Deze kenmerken zijn belangrijk voor het achterhalen van de belangrijke elementen van de wijk om belangrijke kenmerken van het culturele ecosysteem van de wijk vast te stellen. Hierbij zijn subtopics gebruikt om specifiek door te vragen over kenmerken van de wijk, zoals of de respondent de wijk gezellig vinden, wat de mate van persoonlijkheid of anonimiteit in de buurt is of welke plek respondenten mooi of lelijk vinden. Met nadruk is gevraagd of zij kunnen uitleggen waarom zij dit vinden om zo te achterhalen of hier een verband in bestaat tussen de respondenten (zie de bijlage 2 voor het interviewschema).

Bij het tweede deel van het interview staat het wijkimago centraal. Hierbij wordt gevraagd wat de buurt onderscheidend maakt ten opzichte van andere buurten in Amsterdam en welke kenmerken precies onderscheidend zijn. Hierbij wordt doorgevraagd naar de eventuele invloed van de geschiedenis of stadsvernieuwing op de wijk. Wederom staat het achterhalen van de kenmerken van het cultureel ecosysteem hierbij centraal. De vergelijking zal esthetische of sociale kenmerken van het cultureel ecosysteem in de wijk naar voren brengen. Zonder daarbij aan te sturen wordt in dit gedeelte reeds de mogelijkheid gegeven om de creatieve factoren van de wijk te benoemen.

Het derde en vierde deel zijn belangrijk om te achterhalen hoeverre de broedplaatsen in de wijken worden genoemd. Het derde deel van het interview gaat namelijk over de culturele status van het gebied. Zo wordt er gevraagd of zij hun buurt creatief vinden met betrekking tot de hoeveelheid culturele ondernemingen, kunstprojecten of culturele initiatieven. De plaatsen of initiatieven die worden genoemd zijn belangrijk om de creatieve wijkstatus te achterhalen. Dit geeft zowel de culturele als de sociale aspecten weer van het cultureel ecosysteem van het gebied. Speciale aandacht gaat naar het eventueel benoemen van de kunstbroedplaatsen. Omdat er tot op heden nog niet naar de broedplaatsen is gevraagd, valt het op zodra deze bij dit onderdeel worden genoemd.

Het vierde en tevens laatste deel van het interview gaat specifiek over de kunstbroedplaatsen. Hierbij wordt gevraagd of men weet wat een kunstbroedplaats is, of men

weet welke broedplaatsen er in de wijk aanwezig zijn en of men vindt dat de broedplaatsen iets voor de wijk betekenen. De kenmerken die hier worden besproken geven aan welke en in hoeverre kunstbroedplaatsen van Bureau Broedplaatsen, merkbare aanwezigheid hebben in de wijk. Ook zal ene poging worden gedaan om te achterhalen welke belangen een broedplaats voor een wijk kan hebben en hoe de respondent hier tegenover staat. Dit geeft namelijk weer in hoeverre op de broedplaatsen gelet zou worden.

Tabel 2. *Overzicht topic lijst interviewschema*

Secties	Topic	Subtopics
Sectie 1.	Mening en ervaring	<ul style="list-style-type: none"> • Jaren van verblijf • Reden van verblijf • Wijkervaring
Sectie 2.	Wijkimago	<ul style="list-style-type: none"> • Wijkomschrijving • Wijkvergelijking
Sectie 4.	Culturele wijkstatus	<ul style="list-style-type: none"> • Kunstzinnige of culturele zones • Creatieve wijkstatus
Sectie 4.	Kunstbroedplaatsen	<ul style="list-style-type: none"> • Benoemde kunstbroedplaatsen • Merkbare aanwezigheid kunstbroedplaatsen • Belangen van kunstbroedplaatsen

3.4 Betrouwbaarheid en validiteit

De antwoorden van de respondenten zijn in dit onderzoek het meetinstrument en de subtopics zijn de meetbare indicatoren om de concepten te meten. In een interview zijn de antwoorden onderhevig aan de meningen en belevingen van respondenten, dit is immers waar het interview voor dient (Baarde, & Van de Hulst & De Goede, 2012). Echter om toevalligheden of onregelmatigheden in het meetinstrument te voorkomen, zijn er manieren om de betrouwbaarheid en validiteit van de antwoorden te stimuleren. Storende factoren zoals niet

comfortabel zitten of gestoord worden door externe factoren kunnen invloed hebben op de interviewsituatie en uiteindelijk kan dit gevolgen hebben voor de betrouwbaarheid van antwoorden van de geïnterviewde. Om het interview van betrouwbare resultaten te voorzien, ten eerste het comfort en het gemak van de interviewer voorop gezet (Baarda et al., 2012). Om sturing van de antwoorden te voorkomen, waren de vragen neutraal. Dit houdt in dat de vragen niet direct verwezen naar de centrale vraagstelling van het onderzoek, dit gebeurde pas in het laatste deel van het interview. Ook is in de introductie niet precies verteld waar het onderzoek over ging. Aangezien het onderzoek niet een evaluatie was van het broedplaatsproject is er geen wenselijke uitkomst, maar eerder naar welke bijdrage het levert aan het culturele ecosysteem van de wijk. Hierdoor bleef de interviewer neutraal en is de betrouwbaarheid van het onderzoek vergroot. Als laatste, zolang de respondent daarmee instemde, is er gebruik gemaakt van opnameapparatuur, waardoor de antwoorden zo waarheidsgetrouw mogelijk zijn uitgewerkt.

De juiste afspiegeling van de antwoorden garanderen de validiteit van het interview. Volgens Baarda et al. (2012) bereikt men dit door 1) concrete vragen te stellen en 2) vragen te vermijden die een sociaal wenselijke antwoord uitlokken. Bijvoorbeeld op de vraag "Bent u gelukkig in deze wijk?" - van of het een relevante vraag is, omdat hij niet concreet genoeg is - kan zowel een onbetrouwbaar als invalide antwoord worden gegeven. De respondent kan door persoonlijke omstandigheden niet gelukkig zijn, maar dat hoeft niet per se met de wijk te maken te hebben waardoor het antwoord onbetrouwbaar is. Daarbij kan het antwoord ook invalide zijn, omdat het sociaal geaccepteerde antwoord is dat men gelukkig zou zijn. Door open en concrete vragen te stellen, kan de validiteit van de antwoorden het beste worden nagestreefd.

De respondenten werden gevraagd hun persoonlijke mening en ervaring van de wijk te delen. Het voordeel van een interview is dat mensen weinig moeite hebben om te vertellen wat zij vinden of hoe zij iets ervaren. Echter is er wel een beroep gedaan op het geheugen van de respondent. De herinneringen die mensen hebben, kunnen namelijk afwijken van de realiteit, omdat een herinnering of een mening immers persoonlijk is en dus subjectief is (Baarda et al., 2012). Een winkeleigenaar kan bijvoorbeeld aangeven dat het vijf jaar geleden veel gezelliger was in de wijk, echter zijn mening zou kunnen liggen aan de eventuele goede omzet die hij toen heeft gemaakt. De antwoorden kunnen dus gekleurde resultaten opleveren. (Baarda et al., 2012). Daarom hebben stiltes tijdens het interview de mogelijkheid voor respondenten om na te denken over het antwoord.

4. Resultaten en Analyse

Aan de hand van de afgenomen interviews worden in dit hoofdstuk de resultaten besproken en geanalyseerd in relatie tot de besproken theorie uit hoofdstuk 2. De centrale vraagstelling van dit onderzoek luidt: *In hoeverre en op welke manier spelen kunstbroedplaatsen een rol in de perceptie van het cultureel ecosysteem van het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat in Amsterdam?*

Om antwoord te geven op deze vraag zijn in totaal achttien interviews afgenomen met bewoners, eigenaren van winkels en horecagelegenheden in zowel het Oostelijk Havengebied als in de Czaar Peterstraat. Om een koppeling te maken met de theorie zijn voor het interview drie dimensies aan de orde gesteld: persoonlijke wijkervaring, het wijkimago en de creatieve status van de wijk. De resultaten worden aan de hand van citaten van de interviews systematisch uiteengezet; eerst wordt de persoonlijke wijkervaring behandeld, vervolgens komt het wijkimago aanbod, en tot slot wordt de creatieve wijkstatus besproken.

4.1 Wijkervaring

Deze paragraaf geeft inzicht in de persoonlijke ervaring van bewoners en ondernemers met het wonen en werken in het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat. Allereerst is de duur van het verblijf vastgesteld, namelijk woonachtig of werkend. Dit kan eventueel van invloed zijn op de sterkte van de verbinding met de wijk. Vervolgens is de motivatie waarom zij in de wijk zijn komen wonen of werken in kaart gebracht. Specifieke kenmerken van de wijk zouden bijvoorbeeld een rol kunnen spelen bij de keuze om er neer te strijken. Tevens leidt de vraag naar de wijkervaring naar inzichten in de persoonlijke beleving van de wijk en welke kenmerken van het cultureel ecosysteem van de wijk hier deel van uitmaken.

4.1.1 Jaren van verblijf

Aanvankelijk kan de wijkervaring afhangen van het aantal jaren dat de respondent in de wijk woonachtig of werkzaam is. Als de respondent reeds 30 jaar woonachtig of werkzaam is in de wijk kan de wijkervaring verschillen in vergelijking met iemand die net één jaar in de wijk verblijft. Blijkt dat de wijkervaring overeenkomt bij zowel mensen die lang als kort in de wijk verblijven, dan zegt dit weer iets over de kracht van de kenmerken van het cultureel ecosysteem van de wijk. Aansluitend is het belangrijk om te weten wanneer de persoon naar het gebied is verhuisd gezien de rigoureuze transformatie van het Oostelijk Havengebied vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw. Als men heeft ervaren hoe het voor die tijd was, ervaart men de wijk nu mogelijk anders ten opzichte van vroeger.

Van de totaal achttien respondenten, bewoners en ondernemers gezamenlijk, woont één respondent, met reeds 34 jaar, het langst in de wijk. Respondent nummer 6, een ondernemer in de Czaar Peterstraat, verblijft van alle respondenten met 1 jaar het minst lang in de wijk. De langst werkzame in de wijk is de eigenaar van het Koffiehuys van de Koninklijke Hollandse Lloyd, de oude kantine voor de matrozen van de Oostelijke Havens. Meer dan de helft van de respondenten woont of werkt tien jaar of langer in de wijk en een derde van de geïnterviewden zelfs langer dan 20 jaar. Vier van de zeventien respondenten (respondentnummers 2, 3, 5 en 12) zijn sinds het Eerste Uur woonachtig in het Oostelijk Havengebied. Dat wil zeggen dat zij woonachtig zijn vanaf de tijd dat het gebied nog een rafelrand was, deze tijd wordt het 'Eerste Uur' genoemd, naar de idealistische krakersbeweging van het Oostelijk Havengebied, welke ontstond in de jaren tachtig tot begin jaren negentig van de vorige eeuw.

Van de vijf ondernemers in het Oostelijk Havengebied is er slechts één ondernemer die uitsluitend werkt in het gebied, de anderen combineren het wonen met werken in de wijk. Van alle acht respondenten die woonachtig zijn in het Oostelijk Havengebied zijn vier woonachtig op een woonboot, drie in een appartement en één respondent in een huis. Van alle ondernemers werkt de eigenaar van de Koninklijke Hollandse Lloyd (KHL) al meer dan 30 jaar in de wijk. De ondernemer van de winkel CP113 in de Czaar Peterstraat is pas één jaar, en daarmee van alle respondenten het kortst werkzaam in de wijk.

Opvallend is dat drie van de vijf ondernemers in de Czaar Peterstraat sinds acht jaar werkzaam zijn in de wijk. De andere twee zijn minder dan twee jaar werkzaam in de straat. Dit heeft te maken met de ontwikkelingen van woningcorporatie Eigen Haard die sinds acht jaar bezig is met het revitaliseren van de Czaar Peterstraat. Eigen Haard is onder andere gespecialiseerd in het verzorgen van woonruimte voor de sociale huur en vrije sector en daarnaast creëren ze werkruimtevoorzieningen in wijken door middel van het ontwikkelen van maatschappelijk- en bedrijfsonroerend goed. Daarmee is hun motto: "We dragen bij aan de diversiteit en vitaliteit van 'onze' wijken" (Eigen Haard, 2014). De ondernemers zijn acht jaar geleden gevraagd om daar tegen een schappelijke huurprijs hun onderneming te beginnen in een tijdelijk onderkomen met als doel de buurt te ontwikkelen tot een meer leefbare omgeving. Zo werd de eigenaar van café Helena Primakof acht jaar geleden benaderd door Eigen Haard: "...er [waren] allemaal lege pandjes en Eigen Haard wilde daar een leuke tijdelijke invulling voor hebben. En de huur was laag..." (Respondent nr. 13). Het vastgoedbedrijf is er medeverantwoordelijk voor dat specifieke winkel- en horecaondernemers geleidelijk naar de wijk zijn toe gekomen. Een voorbeeld van top-down stedelijke ontwikkeling is de implementatie van maatregelen die het toegankelijker moeten maken voor ondernemers om zich te vestigen. Woningcorporatie Eigen Haard creëert kansen om door middel van lage huren het ondernemen toegankelijkheid te maken. Zoals later duidelijk wordt, is het straatbeeld van de Czaar

Peterstraat sinds tien jaar op zowel de fysieke als de socio-economische structuur veel veranderd. Het implementeren specifiek systeem om zodoende een proces te veroorzaken heet een top-downstructuur. Deze top-downstructuur, die door middel van economische kansen bedrijvigheid en diversiteit stimuleert, komt overeen met het gentrificatieproces dat wordt geïnitieerd door vastgoedinvesteringen (Ley, 2003). Dat de Czaar Peterstraat momenteel een gentrificatieproces ondergaat, heeft niet alleen te maken met vastgoedinvesteringen, maar ook met de gentrificatie die in gang is gezet door culturele productie in de straat.

4.1.2 Reden van verblijf

Waarom men komt wonen of werken in het Oostelijk Havengebied of in de Czaar Peterstraat geeft inzicht in welke kenmerken van de wijk meespelen in de keuze om hier te gaan wonen of werken. Uiteraard kan dit een geval van toeval zijn, echter als de respondent bewust in de wijk is komen wonen of werken, kan dit betrekking hebben op bepaalde kenmerken van de wijk. Bijvoorbeeld op de diverse sociale structuur van de wijk, of de architectuur of het water van de havens van het gebied. Deze factoren geven dit inzicht in de karakteristieken van het cultureel ecosysteem van de wijk.

Het gevoel van buiten wonen overheerst bij meerdere respondenten in de keuze om in het havengebied te gaan wonen. Het water en de openheid van het gebied waren bij veel mensen factoren die van invloed waren op hun keuze hier te komen wonen. Zo stelt respondent nummer 5: "Het water was de rede dat ik hier naartoe ben gekomen". De eigenaar van de biologische supermarkt, die eerst een aantal jaren in de wijk heeft gewoond, stemt hiermee in: "Water, ja, vond ik ook heel fijn". Dat de wijk veel water heeft en daardoor het imago heeft van openheid en een buitengevoel oproept bij respondenten, geeft aan dat natuur en de vrijheid de leidende kenmerken zijn van het cultureel ecosysteem.

Bij de meeste ondernemers in de Czaar Peterstraat zijn de ontwikkelingsmogelijkheid, en het vinden van aansluiting bij andere ondernemers van de straat de twee belangrijke factoren die meespelen in de overweging om in de Czaar Peterstraat een onderneming te beginnen. De eigenaar van de winkel Magazin is twee jaar geleden begonnen met haar cadeauwinkel en zegt hierover het volgende: "...dat ik hier ben gekomen, voor deze werkplek, is omdat ik denk dat deze straat over een paar jaar heel hip en bewegingsvol wordt". Ook de ondernemers schuin tegenover Magazin, de meubelwinkel Vintage Of the Future (VOF), merken de ontwikkelingspotentie van de buurt:

Maar ik heb acht jaar geleden toen ik begon als zelfstandig ondernemer, ben ik in dit blok hier verder op een kantoor gaan huren. En dat was echt mijn kennismaking met deze buurt. En dat was ook het moment dat ik dacht hey, het wordt steeds leuker.

(Respondent nr. 11)

Met 'het leuker worden' bedoelt de respondent dat de straat zich sterk aan het ontwikkelen is op het gebied van nieuwe winkels en horecagelegenheden. Er is steeds meer bedrijvigheid in de straat en dat komt niet alleen omdat er meer winkels bij zijn gekomen, maar ook door de komst van andere soorten. De bakker, kruidenier en de beroemde messenslijper van Amsterdam ondernemen al meer dan 30 jaar in de straat. Echter zoals eerder aangegeven, is woningcorporatie Eigen Haard sinds acht jaar bezig de buurt te revitaliseren door middel van de ontwikkeling van woon- en bedrijfsruimte in de wijk. Het werd voor bepaalde ondernemers toegankelijk gemaakt om zich te vestigen aanvankelijk door bedrijfsruimte voor een lage prijs aan te bieden. De ondernemingen die hier onder andere op af kwamen zijn café Helena Primakof, een Italiaanse traiteur en de *wellness* salon 'doctorfeelgood'. Acht jaar later, nadat de huren omhoog zijn gegaan, zijn daar zeker drietal ondernemingen bijgekomen zoals Magazin (cadeauwinkel met duurzame ontwerpen en kunstwerken), CP113 (conceptstore) en de VOF (vintage meubels). Zoals aangegeven zijn winkels, en dan voornamelijk het soort winkel zoals speciaal zaken en detail kleinhandel, één van de culturele *gentrifiers* (Zukin, 1997). Zij zorgen voor de aantrekking van het een winkelier met een groter economisch kapitaal in de straat. Er zijn hier verschillende golven van gentrificatie op te merken in de Czaar Peterstraat dat door ten minste drie generaties culturele *gentrifiers* teweeg wordt gebracht. Uit de verhalen van de respondenten blijkt dat de eerste gentrificatiegolf in de winkelstraat door winkels zoals de kruidenier werd veroorzaakt; zij brengen de eerste leefbaarheid in de buurt. Daarna, sinds acht jaar, kwam de tweede golf *gentryfiers*: de speciaalzaken dat een type consument aantrekt met een groter besteding patroon. Vanaf dat moment werden de huren hoger met als gevolg dat enkele ambachtelijke ondernemers, zoals de messenslijper en een aantal andere winkels, zijn weggegaan. Daarvoor in de plaats kwamen twee jaar geleden de derde generatie *gentryfiers* de *high-end* ontwerp winkels, die de consument aantrekt met een nog hoger bestedingspatroon. Het verschil met de voorgaande golven is dat de huidige ondernemers meer huur moeten betalen. Het komen en gaan van winkels, en met name het verloop van de ambachtwinkels naar de ontwerp winkels, laat zien dat er een vorm van gentrificatie plaatsvindt (Currid, 2009).

4.1.3 Wijkervaring

De wijkervaring van bewoners en ondernemers staat in deze paragraaf centraal. De kenmerken die hiervoor werden gegeven schetsen een heldere weergave van het cultureel ecosysteem. Uit de interviews laat meer dan de helft van de respondenten zich direct positief uit over de leefbaarheid en werkomstandigheden van de wijk. Met name laten de bewoners van het Oostelijk Havengebied zich positief uit over hun ervaring met de wijk. De kenmerken die hierbij naar voren komen, worden omschreven: prettig wonen, goede (lig)plek, fijne buurt, leuk, fijn, mooi, en prima. Hierdoor kan worden gesteld dat de gemoedelijke sfeer van de wijk een groot

deel uitmaakt van het cultureel ecosysteem van het Oostelijk Havengebied. Zo laat een bewoner, sinds acht jaar woonachtig in het huis op de Borneokade, weten: “Prima. Ik heb nog nooit zo prettig gewoond. Veilig, rustig. Het is de sfeer dat je hier op vakantie bent, buitensfeer”. De perceptie van het rustige vakantiegevoel wordt ook door de bootbewoner van de Borneokade benadrukt: “Het is hier uitgestorven, je kunt hier zwemmen...”. De receptie van de respondent dat het is uitgestorven, heeft te maken met de geografische ligging van de wijk. Aangezien de eilanden doodlopen, hebben zij alleen met woon-werkverkeer te maken, waardoor het louter tijdens de ochtend- en avondspits druk is. Zo geeft de bootbewoner van de Levantkade op het KNSM eiland (het eiland waar vroeger de Koninklijke Nederlandse Stoomvaart Maatschappij was gevestigd) aan, de ligging van de wijk prettig te vinden:

Voor mij is het een beetje als ik dan toch in de stad woon liefst in Amsterdam en het liefst hier, want het is hier heel rustig, wat ik heel prettig vind. Goede verbinding met het centrum dus ik kan zo de stad in. (Respondent nr. 14).

Zo staat de ondernemer van de C. van Eesterenlaan, en vroegere bewoner van de wijk, hem bij: “Voor mij dicht genoeg bij het centrum vind ik ook wel fijn, maar ik hoef ook niet in het centrum te wonen dan krijg ik een beetje een benauwd gevoel van dit is dan het juiste midden”. De wijk is ten Oosten het centrum van Amsterdam gelegen, vanaf het spoor tot aan de binnenrivier 't IJ, welke fungeert als de landgrens van de wijk. De verschillende eilanden, ook wel landtongen genoemd, zijn via land te bereiken, maar lopen dood bij het water.

Van de acht respondenten in het Oostelijk Havengebied zijn ten minste vijf respondenten naar het gebied toegekomen wegens de specifieke wens om op een woonboot te wonen. Er zijn een aantal wijken in Amsterdam waar ligplaatsen zijn voor woonboten waaronder het Oostelijk Havengebied. De landtongen, ook wel ‘de eilanden’ genoemd (alhoewel ze verbonden zijn met het vaste land) lenen zich uitstekend voor woonboten aangezien daar ruimte is voor vele ligplaatsen. Vier van deze respondenten wonen nog altijd op een woonboot, ondertussen is één van de vijf verhuisd naar een appartement in de wijk, hoewel het in alle gevallen toevallig blijkt te zijn dat ze in het Oostelijk Havengebied zijn terecht gekomen. Zo geeft respondent nummer 5 aan: “Omdat we een woning zochten en we wilden op een boot wonen en de boot die te koop was, en die wij konden betalen, die lag hier [Borneokade]”. Een andere bootbewoner aan de Levantkade koos elf jaar geleden ook bewust voor een woonboot, aangezien hij de vraag met welke reden hij in het Oostelijk Havengebied kwam wonen beantwoord met: “Was er niet, ik kende het Oostelijk Havengebied niet. Maar dit schip lag hier, en ik zag het en ik kwam hier kijken en ik dacht nou is een goede buurt, ik kwam echt specifiek voor de boot”. Enkel respondent nummer zestien, woonbootbewoner van de Levantkade, kwam ongeveer drie jaar geleden bewust in het gebied wonen: “Omdat we in de stad buiten konden wonen. Zeker op een schip. We wilden eigenlijk wel op een schip wonen dus dat was wel heel bewust”. De

bootbewoners lijken een gevoel van buitenleven te ervaren in het Oostelijk Havengebied, de openheid van de landtongen en ligplaatsen draagt hieraan bij. Bewoners op een woonboot geven veelal aan dat ze het wonen op een woonboot een fijne ervaring vinden: “Je hebt eigenlijk geen burens [op een woonboot]. Ja, ik heb wel burens, maar een heel eind weg. Dus ja, ik vind het ideaal wonen zo’n schip”. Het idee dat je in Amsterdam woont, maar toch een buitengevoel hebt, lijkt voor de bewoners de reden te zijn om in het Oostelijk Havengebied te komen wonen.

Ondernemen in beide wijken wordt ervaren als een lonende activiteit. Zowel ondernemers in de Czaar Peterstraat als in het Oostelijk Havengebied zijn tevreden met hun klandizie. Zo vertellen de eigenaren van de zojuist geopende vintage meubel winkelt VOF in de Czaar Peterstraat:

Acht jaar geleden kwamen hier de eerste ondernemers zoals ‘doctorfeelgood’ en van de juwelen die zijn hier begonnen als pionier. En die begonnen in hele kleine pandjes en die zitten er nog steeds dan kun je zeggen na acht jaar voor een *start-up* van een vrij specialistisch winkeltje of vind ik het dus wel goed dat ze geloven in de buurt en dus blijven en het publiek hiernaartoe heeft weten te trekken. (Respondent nr. 11)

Dat het publiek eindelijk naar de Czaar Peterstraat toe komt, wordt ook ervaren door de eigenaar van de winkel CP133:

Maar nu dat ik de winkel heb, voel ik toch wel meer feeling met de buurt. Wat ik merk, is dat mensen het heel fijn vinden om hier te wonen, omdat het nog het gevoel heeft van hier gaat het gebeuren. Ja, mensen hebben echt zoiets van dit moest er komen [de winkel] en we wisten dat het hier leuk ging worden. (Respondent nr. 5)

De receptie van de ondernemers is dat het in de wijk gaat ‘gebeuren’, waarmee bedoeld wordt dat er een toenemende bedrijvigheid opkomt in de buurt. De winkels VOF en CP133 verkopen vintage accessoires, kleding en meubels van ontwerpers en kunstenaars. Volgens Zukin (2012) kunnen deze winkels worden gecategoriseerd onder culturele ondernemingen aanvankelijk vanwege de symbolische waarde die de items bevatten. Doordat de winkels artikelen verkopen met unieke componenten, artikelen ontworpen door ontwerpers en kunstenaars, bevatten de winkels cultureel kapitaal. Dit cultureel kapitaal trekt een type consument met een hoger economisch bestedingpatroon wat een revitaliserende werking heeft met betrekking tot het opwaarderen van de wijk. In het Oostelijk Havengebied lijken de ondernemingen een sociale verbinding te voelen in de wijk. Zo geeft de horecaondernemer op de Oostelijke Handelskade aan: “...het bedrijf dat ik heb opgezet, heeft zich echt ontwikkeld tot een buurtcafé”. In tegenstelling tot de ondernemers van de Czaar Peterstraat heeft deze ondernemer veel vaste klanten. Het verschil tussen de twee buurten hierin is dat het Oostelijk Havengebied daardoor meer buurtgevoel oproept bij de respondenten.

Een aantal respondenten hebben een nostalgisch gevoel naar vroeger waardoor er een sterk gevoel naar authenticiteit lijkt te zijn. De bootbewoner die meer dan 27 jaar in de wijk gevestigd is, geeft over de verandering van de wijk het volgende aan: “Maar niet meer de echte gezelligheid”. Hiermee doelt de respondent op een verandering van de sociale cohesie in de wijk in vergelijking met de situatie voordat het eiland werd bebouwd en bewoond in de huidige situatie. Zo geeft de bewoner op de Blauwpijpenstraat aan:

...ik ken nog veel mensen die hier vanaf het Eerste Uur zitten, dus dat vind ik leuk. Dat is van helemaal in het begin toen hier nog gebouwd werd, toen alles plat geslagen moest worden, dat begin. Van die boten ook. Zoals die man met die boot en dat eethuis, dan stap je daar naar binnen en dat deed ik 20 jaar geleden ook en dat is het leuke ervan. Zoals van het KHL [Café KHL], dat is altijd een soort herkenninkje als je daar binnen stapt. Dat heb je met een heleboel mensen wel. (Respondent nr. 5)

Bij het zien van authentieke kenmerken van de wijk ontstaat er een gevoel van herkenning, dat positief wordt gerelateerd in associatie met hoe de wijk er tegenwoordig uitziet. Zoals Zukin (2012) stelt is de authenticiteit, ofwel materieel erfgoed of immaterieel erfgoed, een onderdeel van de collectieve geschiedenis van een wijk. Voor het Oostelijk Havengebied is het gemeenschappelijk verleden de tijd dat het eiland nog een rafelrand was, dit is een belangrijk element van het culturele ecosysteem van de wijk.

4.2 Wijkimago

Naast de algemene wijkervaring van de bewoners is er ook specifiek naar het imago van de wijk gevraagd. Deze paragraaf bespreekt het wijkimago van het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat. Om te beginnen is de respondent gevraagd de wijk te omschrijven en daarnaast te vergelijken met andere wijken in Amsterdam. Hiermee zijn de, volgens de bewoners en ondernemers, belangrijke kenmerken van de wijk in kaart gebracht. Daarnaast geeft deze paragraaf inzicht in welke aspecten van de wijk zijn veranderd sinds de respondent woonachtig of werkzaam is in de wijk. Naast dat het de respondent de mogelijkheid geeft om nog niet genoemde aspecten van het culturele ecosysteem van de wijk te benoemen, wordt de respondent ook de mogelijkheid gegeven om de eventuele kunstbroedplaatsen te noemen.

4.2.1 Wijk omschrijving

Door de respondenten een omschrijving te laten geven van de wijk is er een beeld ontstaan van hoe de wijk in hun beleving bekend staat. De kenmerken die worden genoemd geven een algemeen inzicht in het culturele ecosysteem van de wijk. De focus van dit onderzoek ligt op de kenmerken van het cultureel ecosysteem welke direct gerelateerd zijn aan de culturele status

van de wijk. Daarnaast is het interessant als de culturele kenmerken van de wijk vervolgens corresponderen met de huidige kunstbroedplaatsen die in de wijk aanwezig zijn. Hieronder volgt een bespreking van de belangrijkste thema's die in relatie tot de wijk zowel positief als negatief wordt ervaren.

Elf van de achttien respondenten laten zich in de eerste plaats uit over de mate van bedrijvigheid van het gebied en in de tweede plaats wordt de culturele status van de wijken benadrukt. Er is slechts één respondent die zich over dit laatste negatief uitlaat. Hiervan richten zeven respondenten zich direct tot de culturele status van de wijk en de resterende vier antwoorden benadrukken de bedrijvigheid in het gebied. De bewoner op de Blauwpijpenstraat, welke reeds 28 jaar woonachtig is in het Oostelijk Havengebied, geeft daarover het volgende aan: "Er zijn nog een aantal plekken die dus nog leuk oud zijn. Zoals het Einde van de Wereld is op een boot gaan zitten op de Javakade, HKL is nog gebleven..." (Respondent nr. 12). Dit heeft wederom betrekking op het authentieke verleden van de wijk. Wel is de bewoner enthousiast over de nieuwe culturele aanwinsten van de wijk: "Maar er zijn dan wel weer nieuwe dingen zoals het Bimhuis, Muziekgebouw aan 't IJ, maar ja, dat is meer naar het centrum toe, maar het zijn prachtige culturele aanwinsten in de buurt. Pakhuis Wilhemina bijvoorbeeld ook". Het is interessant dat de bewoner positief is over de nieuwe culturele aanwinsten van de wijk. De organisaties Muziekgebouw aan 't IJ en het Bimhuis zijn top-down geïmplementeerd door de overheid, rondom dezelfde tijd als nieuwbouw van het Oostelijk Havengebied. Het lijkt alsof de nieuwe culturele aanwinsten aansluiting vinden bij de culturele interesse van de mensen in de wijk. Dit komt overeen met het *artistic dividend* van Markuzen & King (2003) waarbij er een wederzijdse afhankelijkheid wordt gesteld tussen economische en culturele sector. Dat wil zeggen dat de culturele sector de financiële sector stimuleert, en op zijn beurt stimuleert de financiële- ook de culturele sector. Hierbij sluit de sociaaleconomische status van de bevolking in een gebied aan bij het soort culturele organisatie en vice versa.

Respondent nummer 2 geeft aan hoe jammer hij het vindt dat de stedelijke ontwikkeling plaats heeft gemaakt voor een nieuw soort bewoner ten opzichte van vroeger: "...maar wel 'jupperig'. En wat ik daar dan wel weer jammer vind, is dat het culturele gedeelte daarmee helemaal weg is. Dat is heel ver te zoeken". De gentrificatie in de wijk heeft volgens de respondent een mate van homogenisering teweeggebracht in de sociale klasse van de wijk. De respondent nr. 12 heeft moeite met deze verandering:

Er is nog één jongen die hier nog een ton mag branden met vuur, maar daar is het dan ook alles mee gezegd. Maar als ik iets buiten het architectonische verantwoorde muurtje wil doen dan moet het aangevraagd worden dus dat is helemaal over. (Respondent nr. 12)

Het Oostelijk Havengebied is in tien jaar getransformeerd van vrijplaats naar woonwijk en dit heeft consequenties gehad voor de culturele status van de wijk. De nieuwe bewoners van de wijk hebben andere soorten interesses dan toen het eiland een rafelrand was. Hierdoor zijn andere culturele instituten ontstaan zoals het Muziekgebouw en het Bimhuis. Ook worden een aantal broedplaatsen genoemd zoals de HKL of Einde van de Wereld. Opvallend hierbij is dat van de culturele plekken die worden aangegeven, de kunstbroedplaatsen van het Bureau Broedplaatsen niet worden genoemd.

Het Oostelijk Havengebied is een regio in Amsterdam dat grote stedelijke verandering heeft ondergaan. Vanaf 1990 is er veel nieuwbouw ontwikkeld waardoor het gebied grote socio-economische ontwikkelingen heeft doorgemaakt. De fysieke en sociale structuur is in tien jaar volkomen veranderd. De wijkontwikkeling is dan ook het kenmerk dat bij de wijkomschrijving het vaakst naar voren kwam en heeft betrekking op de verschillen tussen de wijk vroeger en nu.

Er was natuurlijk van alles gekraakt en er waren veel stadsnomaden... toen dit nog een soort nomaden gebied was. ... toen de buurt werd vernieuwd zijn die mensen in tijdelijke woonruimte gekomen, de huizen zijn gerenoveerd en de bewoners zijn er weer in terug.... ik weet bijvoorbeeld dat het Java Eiland, dat is bijvoorbeeld helemaal nieuw. En ook het Borneo Eiland dat is helemaal nieuw . Maar er staan ook nog oude gebouwen tussen en daar zijn ook weer de oude bewoners teruggekomen. (Respondent nr. 15)

De bebouwing in de wijk is in praktisch alle opzichten nieuw, behalve dat er nog enkele oude loodsen en werven tussen zijn die bewaard zijn gebleven. Veel van de bewoners van de loodsen of werven moesten tijdens de renovatie ervan tijdelijk ergens anders verblijven om er daarna weer terug te keren. Over het gehele eiland zijn er een paar van dit soort loodsen waar nog altijd mensen van het Eerste Uur wonen. Dit heeft consequenties voor de sociale ontwikkeling van de buurt, namelijk naast dat de nieuwgebouwde huizen bedoeld zijn voor gezinnen met midden tot hoge inkomens is er ook sociale huur. Buiten dat vastgoedcorporaties een gentrificatie teweeg hebben gebracht in de wijk, wil de gemeente met behulp van sociaal huurbeleid de krakers en de kunstenaars behouden in de wijk. Hierbij is een top-down overheidsbeleid te onderscheiden, waarbij de gemeente met behulp van het woningbeleid de sociale diversiteit in de wijk heeft aangemoedigd.

Zoals besproken heeft de Czaar Peterstraat eveneens structurele ontwikkelingen ondergaan. Niet alleen de afgelopen acht jaar sinds de komst van woningcorporatie Eigen Haard, maar ook sinds de jaren daarvoor, zo blijkt uit de antwoorden van alle vijf de respondenten uit de straat. Respondent nummer vier, de eigenaar van de winkel CP113, geeft aan hoe zij de wijk heeft zien transformeren: "Typische buurt, heel Amsterdams die heel lang in het verdomhoekje heeft gezeten. Kroegen en gekke straatje waar niemand eigenlijk doorheen wilde fietsen. En sinds kort, nou ja, sinds kort sinds een paar jaar is het een heel mooi straatje". Respondent

nummer 6, de werknemer van de winkel Magazin, heeft negen jaar geleden in de straat achter de Czaar Peterstraat gewoond en geeft aan dat het wijkje vroeger een andere uitstraling had: “Ik heb zelf hier achter gewoond een jaar of negen geleden en ik vond dit eigenlijk meer een woonwijk/forenzen plek”. De buurt had altijd het imago van een ruige wijk, maar door de renovaties van de authentieke Amsterdamse panden heeft de wijk nu een authentieke uitstraling gekregen.

De verandering van de fysieke en sociale structuur van beide wijken ten opzichte van vroeger geeft aan dat het gebied dan wel is gegentrificeerd of midden in het proces is beland. De Czaar Peterstraat lijkt momenteel nog midden in het revitalisatieproces te verkeren, terwijl het proces in het Oostelijk Havengebied al is volbracht. Het gentrificatieproces heeft beide wijken getransformeerd van gebieden met een ruwe of ruige uitstraling tot, mede dankzij de bewaard gebleven oudbouw, een gebied met een authentiek uitstraling. In tegenstelling tot de Czaar Peterstraat is het Oostelijk Havengebied daarnaast ook een nette woonwijk geworden. Zo stelt de bootbewoner die de gehele ontwikkeling van de wijk sinds 27 jaar heeft meegemaakt: “...redelijk dynamisch te noemen denk ik wel. Jupperig dynamisch”(Respondent nummer 2). Een minder dynamische, maar vergelijkbare ontwikkeling wordt omschreven door een andere bewoner die ook de rigoureuze wijk ontwikkeling heeft meegemaakt:

...maar tegenwoordig is het een ‘juppenwijk’ geworden. Het is in het keurslijf gezet.

Zover het nog kan, is de Kompaszaal gebleven dankzij Ellis Roegolt, alhoewel ze er op een gore manier is uitgeknipt. En nu wordt het beheerd door Loods 6 die het voor een habbekrats hebben gekregen, die het toch weer vercommercialiseren. (Respondent nr. 12)

De ondertoon van de respondent geeft aan minder monter te zijn over hoe de wijk zich heeft ontwikkeld. Dat de gentrificatie mogelijk sociale homogenisering in de wijk heeft veroorzaakt, wordt door de bovenstaande uitspraken bevestigd. Door het gentrificatieproces is de sociaaldemografische status van de wijk veranderd. De respondent vindt doordat aan de smaak van de midden en hoge sociale klassen wordt voldaan de authenticiteit van de culturele plekken verloren gaat. Hiermee wordt bedoeld dat de oude broedplaatsen zijn vercommercialiseerd, waardoor de ‘echtheid’ van de instellingen verloren is gegaan. Hierbij moet worden vermeld dat de respondenten die dit beweren de wijk tijdens het Eerste Uur hebben meegemaakt. Door de vergelijking met vroeger ten opzichte van nu is de wijk is volgens de respondenten gehomogeniseerd, terwijl de bewoners en ondernemers die na de verbouwing zijn gekomen de wijk juist divers vinden.

Zowel inkomensverschillen als de afwijkende architectuur bestaande uit een combinatie van nieuwbouw en overgebleven loodsen in het Oostelijk Havengebied zouden diversiteit creëren. De ondernemer van Magazin woonde hiervoor twintig jaar in het Oostelijk Havengebied

en geeft aan dat het gentrificatie imago van de andere respondenten niet helemaal klopt: “Wel een wit publiek, wel in de creatieve toepaste sector. Niet heel rijk hoor wat er altijd wordt gezegd van het Oostelijk Havengebied. Klein beetje middeninkomens” (Respondent nr. 9). Volgens de bootbewoner op de Levantkade zorgt de afwijkende architectuur voor sociale diversiteit: “... deze [de loodsen, pokhuizen en nieuwbouw] diversiteit maakt het ook leuk, ook de diversiteit in mensen maakt het leuk. Het is niet helemaal blank wat hier rondloopt in ieder geval” (Respondent nr. 16).

4.2.2 Wijk vergelijking

Elke buurt heeft zijn eigen cultureel ecosysteem: “A city in a city”, zo stelt Zukin (2012). Een cultureel ecosysteem in een wijk bestaat uit verschillende componenten. Volgens Plieniger et al. (2012) bestaan deze uit de relatie van sociale, culturele en economische uitwisselingen tussen lokale bewoners, bezoekers en bedrijven. Door het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat te vergelijken met andere wijken in Amsterdam komen we er verder achter welke resterende kenmerken van het cultureel ecosysteem deel uit maken het wijkimago. Wanneer de respondenten de perceptie hebben dat er verschillen of overeenkomen zijn op architectonisch, cultureel, sociaal of economisch niveau ten opzichte van andere wijken in Amsterdam zegt dit iets over de structuur en samenstelling van de wijk. Evenals de wijkervaring, blijkt ook bij de wijkvergelijking met name de gemoedelijke sfeer en de sociale cohesie van het Oostelijk Havengebied doorslaggevend te zijn. Daarnaast wordt de gentrificatie en architectuur frequent benoemd. Ook interessant zijn de kenmerken bedrijvigheid en ontwikkeling die met betrekking tot de Czaar Peterstraat worden benoemd. Bij beide wijken is het opvallend dat de culturele status tevens in dit gedeelte ook naar voren komt, omdat respondenten uit zichzelf bepaalde kenmerken van de culturele infrastructuur van de wijk benoemden. Dit is opmerkelijk aangezien er tot dan toe geen vragen zijn gesteld die specifiek om de culturele status van de wijk hebben gevraagd. Deze subparagraaf begint met de kenmerken van de Czaar Peterstraat en daaropvolgend de karakteristieken van het Oostelijk Havengebied.

Ondernemers van de Czaar Peterstraat geven allen aan hoe zij percipiëren dat de wijk een trendy en opkomende buurt aan het worden is. Zij vergelijken het bijvoorbeeld met de Spaarndammerbuurt, die ook een transformatie doormaakte op het gebied van een culinaire ontwikkeling met eetcafés en restaurants. Ook vinden respondenten dat de Czaar Peterstraat momenteel nog aan het begin stadium is van de potentiële ontwikkeling, waarbij er een vergelijking wordt gemaakt tussen de Javastraat en de Haarlemmerstraat. Dit zijn beide hippe en trendy winkelstraten van Amsterdam waarvan de Javastraat meer een alternatieve, trendy uitstraling zou hebben en de Haarlemmerstraat commercieel trendy ontwikkeld zou zijn. Zo stelt de werknemer van de winkel Magazin: “Wat het dus kenmerkt, is dat het een buurtje is aan de

rand van het centrum waardoor je dus wel een soort broedplaats gevoel krijgt dat heb je met de Sparendammerbuurt eigenlijk ook” (Respondent nr. 6). De eigenaren van de pas geopende vintage meubelwinkel VOF geven daarover het volgende aan:

Het is een beetje de hele Javastraat, die bedrijvigheid.. Vind ik het tussen de Javastraat en de Haarlemmerdijk, dat is natuurlijk een enorm verschil, en we zitten er eigenlijk een beetje tussen. Het is niet helemaal hip en trendy als de Haarlemmerdijk en het is lang niet te vergelijken. Het is kleiner. Maar het wel het neigt daar wel naartoe. (Respondent nr. 13)

De wijk van de Czaar Peterstraat is gelegen tussen het water en de treinrails, waardoor het een afgescheiden wijk lijkt. Hierdoor zou de wijk, volgens de werknemer van Magazin, weinig ontwikkelingspotentie zou hebben:

...het enige wat er kan gebeuren, is dat er in de winkelstraat langzaam verandering komt en dat zie je in Spaarndammerbuurt precies zo. Ook een slechte wijk geweest, daar wonen nu mensen in gerenoveerde oude huizen en die hebben meer geld. (Respondent nr. 6)

Dat geldt misschien voor de geografische ligging en de natuurlijk afscheiding van de wijk, echter niet voor de demografische ontwikkelingspotentie van de wijk, zoals de respondent zelf al aangeeft. De opkomende detailhandel van de culturele winkels, zoals Magazin, CP 113 en VOF, initiëren namelijk door de bedrijvigheid een demografische verandering. Want zoals de horeca ondernemer van Helena Primakof in de Czaar Peterstraat uitlegt is er wel degelijk ontwikkeling in de straat:

...we hadden natuurlijk een Turkse supermarkt hier, en de messenslijper zat hier, iets lagere huren dus was ook toegankelijker en nu het allemaal gerenoveerd is, komen er meer de magazijnwinkeltjes, dus Magazin en CP113, en dat neigt meer en er komt een kaaswinkel. Kinderschoenenwinkel, heel goede kaaswinkel die ook op de markt staat. Maar ik heb het idee dat het niveau een beetje omhoog is aan het gaan. De Turkse bakker die daar nu ook 100 jaar zit, gaat nu ook weg. De rauwere winkeltjes moeten een beetje plaats maken voor de [nieuwe ondernemers] wat natuurlijk eigenlijk heel erg jammer is. Maar past beter bij de straat als alles zo op is geknapt. (Respondent nr. 13)

Ze legt hierbij wel het verschil uit tussen de nieuwe ondernemers en de ambachtelijke winkels, waarbij de laatste plaatsmaakt voor de nieuwere detailhandel winkels. Ambachtelijke winkels in een wijk symboliseert authenticiteit, volgens Zukin (2012). Het zijn winkels met een verleden die een verhaal vertellen waardoor deze geschiedenis authenticiteit teweeg zou brengen in de wijk. Het vertrek van de ambachtelijke winkels betekent verlies van authenticiteit van de wijk. Dit verklaard dat het vertrek van de ambachtelijke winkels door ondernemers wordt betreurd.

Over het algemeen worden woondichtheid, sociale cohesie en diversiteit gezien als typerende kenmerken van het Oostelijk Havengebied. Dit wordt onder andere in verband gebracht met de gevarieerde architectuur in de wijk. Naast dat er oude loodsen bewaard zijn gebleven, zijn er ook huizen en appartementen gebouwd, waardoor de soort architectuur varieert, maar er ook een hoge woondichtheid is, terwijl de receptie is dat men ruimtelijk woont. Daardoor wordt de wijk vergeleken met de woondichtheid van de Pijp en de Jordaan: “Het kenmerkende van deze buurt is dat woondichtheid zo hoog is, hoger dan in de Jordaan, en dat je het eigenlijk niet merkt” (Respondent nr. 5). De perceptie dat de woondichtheid niet wordt gemerkt kan worden verklaard door de invloed van het water in het gebied. Dit benadrukt nogmaals het element water van het cultureel ecosysteem van de wijk.

De gevarieerde architectuur in het Oostelijk Havengebied brengt sociale diversiteit teweeg in de wijk. Want naast sociale huur in de behouden loodsen, zijn er ook koopwoningen van verschillende prijsklassen, wat resulteert in een vermenging van sociale klassen in het gebied. De bootbewoner aan de Levantkade benadrukt de diversiteit van de verschillende gebieden in de wijk en dat de reden van diversiteit goed functioneert in het Oostelijk havengebied:

...ruimte is belangrijk element hier, er is ruimte om te wandelen er is ruimte voor dingen. Ik zou zeggen dat de mensen niet op elkaar zitten. Anders dan in de Pijp of hier een stukje verder op. Op het JavaEiland heb ik altijd veel meer het idee dat mensen zich veel meer met elkaar bemoeien dus eer ‘volksig’. Ik denk dat het hier minder ‘volksig’ is, dat hier meer mensen wonen die wat geld verdienen. Maar ja, dat weet ik ook niet want dit is volgens mij sociale woningbouw dus dat weet ik niet zeker”. (Respondent nr. 14)

De architectuur draagt volgens respondent nummer 9 ook bij aan de sociale wijkcohesie:

...wat mij in het Oostelijk Havengebied altijd heel goed gevoel was de coherentie onderling dat je veel buurt contact hebt. Dat je echt in een buurt woont. Ik denk dat het komt door de laagbouw je bent niet anoniem je kent je burens je bent sociaal als er iets aan de hand is los je het samen op en het is nog wel een beetje en stads gevoel, je gunt elkaar ook weer elkaar privacy (Nr. 9)

Oude loodsen en pakhuizen bewaard zijn gebleven en deel uitmaken van het architectonische landschap van de wijk. Zo zegt hij: “...het is wel leuk dat er nog wat van dat oude is. Het geeft wel een bepaalde sfeer” (Respondent nr. 8). Blijkbaar is de perceptie van de rol van de authentieke gebouwen dat het een bepaalde sfeer geeft. De diverse architectuur wordt ook opvallend geacht door de eigenaar van het café De Cantina: “Behalve dat het omringd en omgeven door water is, is de architectuur is heel bijzonder, steekt heel erg uit” (Respondent nr. 10). De mate van sociale diversiteit maakt in de perceptie van de respondent in de Blauwpijpenstraat dat de wijk nooit saai is: “Nou even kijken, mijn dochter woont in een woonschip, en mijn zoon woont dan in een

vroeger kraakpand. Het is een hele bijzondere inbreng wat die mensen hebben. Dat draagt toe aan de diversiteit, aan wat het interessant maakt” (Respondent nr. 17). Alhoewel de eigenaar van De Cantina tevreden is over de sociale binding van bewoners vindt ze wel dat er snel wordt geklaagd zodra culturele activiteiten worden georganiseerd. Zo zegt ze:

Dat is trouwens wel een ding dat kenmerkend is aan de deze buurt vind ik, ondanks dat ik vol lof spreek over de bewoners, er wordt wel snel gedaan alsof ze op een hutje op de hei wonen en er is al snel overlast. Ja, ik vind ook wel culturele dingen daar hoort ook wel, het zal niet altijd even stil zijn, dat hoort wel in de stad thuis. En dat vind ik juist heel mooi in deze omgeving. Omdat er de ruimte is om bijzondere dingen te doen. Dat je er dan ‘niet door ik kan slapen’... [hiermee geeft ze het geklaag van de omwonende aan].

(Respondent nr. 10)

Omdat de wijk veel ruimte heeft, worden er veel festivals en concerten georganiseerd in de wijk, zoals vroeger toen het nog een kaal gebied was zonder de woningbouw die er nu is. Echter, omdat de wijk nu getransformeerd is tot woonwijk stroken deze initiatieven niet altijd met de bewoners van het gebied. Naast dat de respondent vindt dat culturele initiatieven kenmerkend zijn voor het Oostelijk havengebied vindt ze dat het ook verspreid is naar andere delen om de buurt heen. “Ik heb altijd wel het idee dat hier wel de creatieve hoek is maar ja dat gezegd hebbende is het heel Amsterdam Oost is een creatieve uithoek aan het ontwikkelen”

(Respondent nr. 10).

Er worden verschillende culturele organisaties genoemd van het Oostelijk Havengebied die betrekking hebben op de culturele status van de wijk. De organisaties die zijn genoemd zijn: Kompaszaal, Einde van de Wereld, Lloyd Hotel en Loods 6. Dit zijn de oude gebouwen die zijn bewaard gebleven en waarvan de meeste organisaties nog steeds worden beheerd door de mensen die het tijdens het eerste Uur hebben gekraakt. Dat deze gebouwen bewaard zijn gebleven, wordt door meer respondenten als een succes benoemd:

...vind het wel heel divers en ik vind het KNSM eiland ook heel erg hetzelfde gebleven, want daar heb je dan wat oude gebouwen ertussen, Lloyd Hotel en die oude werf [Loods 6] die kantine [Kompaszaal], dat vind ik dat eigenlijk dan nog wel het meest geslaagd.

(Respondent nr. 11)

Daarbij vindt de bewoner van de Blauwpijpenstraat dat de organisaties kleur en spanning geven aan de wijk:

En dan heb je ook de Kompaszaal, nou ja, dat is dan van de krakers. Ik heb daar ook nog tegels staan poetsen. Nou, dat heeft er wel toe bijgedragen dat soort dingen. En ook Einde van de Wereld dus dat was vroeger een gebouwtje daar aan de Java kant van het water. En dat is nu een schip. Ja, het geeft spanning het geeft kleur aan de wijk.

(Respondent nr. 17)

Omdat mensen een herinnering hebben aan het verleden van de wijk lijken de organisaties die deel uitmaken van het verleden, een bepaalde waarde te krijgen. Opvallen is dat de kunstbroedplaatsen van het Bureau Broedplaatsen worden niet genoemd. Dit kan eventueel verklaard worden door het tekort aan symbolische waarde. De oorspronkelijke broedplaatsen van de wijk hebben een langere geschiedenis dan de nieuwe broedplaatsen, en door hun ontstaansgeschiedenis ook een hogere mate van authenticiteit. De broedplaatsen van Bureau Broedplaatsen zijn vanwege gemeentelijk beleid in de wijk geïmplementeerd, en dus niet bottom-up ontstaan zoals de authentieke broedplaatsen. Dit verklaart wellicht voor een deel het verschil tussen de waardering van de broedplaatsen van Bureau Broedplaatsen en de oorspronkelijke broedplaatsen.

4.3 Culturele wijkstatus

In deze paragraaf wordt de culturele status van de wijk besproken. Hierbij gaat het om de perceptie van het culturele landschap volgens de bewoners en ondernemers in de wijk. Het culturele landschap bestaat uit culturele organisaties, creatieve gebieden in de wijk of creatieve of culturele initiatieven. Allereerst volgt de perceptie van de culturele of creatieve initiatieven in de wijk. Vervolgens wordt de perceptie van de creatieve wijkstatus besproken. Er wordt niet specifiek gevraagd naar de kunstbroedplaatsen van Bureau Broedplaats. Blijkt dat deze organisaties uitmaken van de culturele wijkstatus doordat ze genoemd worden in deze paragraaf dan zegt dit iets over de merkbare aanwezigheid van de broedplaatsen van het Bureau.

4.3.1 Kunstzinnige en culturele zones

Om de perceptie van de culturele status van de wijk te ontdekken, is aan bewoners en ondernemers gevraagd de culturele organisaties of gebieden in hun wijk te benoemen. Denk hierbij aan winkels, cafés, uitgaansgelegenheden, kunstbroedplaatsen en culturele organisaties zoals theaters. Culturele gebieden en organisaties zijn volgens Plinieger (2012) onder andere van invloed op het cultureel ecosysteem. Om een uitspraak te kunnen doen over de mate waarin diverse culturele instellingen en initiatieven een rol spelen in het cultureel ecosysteem is het belangrijk om te weten onder welke categorie de benoemde organisaties vallen; valt de organisatie onder privébeheer, gemeentebeheer of zijn het lokale initiatieven van recente oorsprong, dan wel uit de tijd van het Eerste Uur.

Zeventien van de achttien respondenten weten in ieder geval één culturele plek te benoemen in de wijk. Meer dan de helft van de respondenten weten er twee of meer te noemen. De culturele plekken die het vaakst werden genoemd waren: de Koninklijke Hollandse Lloyd,

Loods 6 en Roest. Minder frequent, maar toch genoemd waren: Kunstuitleen, Pakhuis Wilhelmina, Einde van de Wereld en De Cantina. Ondanks dat zij ook belangrijk zijn voor de culturele status van de wijk werden de volgende culturele plekken slechts een enkele keer benoemd: Petersburg, Lloyd Hotel, Borneo Architectuur Instituut, Panama, Muziekgebouw aan 't IJ, Pakhuis de Zwijger en Bimhuis. Al deze instituten maken, volgens de bewoners en ondernemers, deel uit van het culturele ecosysteem van Oostelijk havengebied en de Czaar Peterstraat. Weliswaar één keer benoemd, maar toch opvallend, is de merkbare aanwezigheid van Petersburg, de kunstbroedplaatsen gelegen achter de Czaar Peterstraat. Aanvankelijk waren de KHL en Loods 6 gekraakt en waren het vrijplaatsen tijdens het Eerste Uur, toch maken zij volgens de respondenten en groot deel uit van de gemeenschap van wijk. De KHL is door de gemeente bestempeld als broedplaats. Echter wordt de plek nog altijd beheerd door de persoon die het toen der tijd gekraakt heeft. Loods 6 is verkocht en is nu eigendom van een commerciële partij. Hoewel Loods 6 door een marktpartij wordt beheerd en KHL door het gemeentelijk beleid, spreken de respondenten op dezelfde manier over de twee organisaties. Volgens Zukin (2012) hebben zowel het materieel als immaterieel cultureel erfgoed invloed op een cultureel ecosysteem. Naast dat beide gebouwen materieel cultureel erfgoed zijn, hebben zij hun behoud te danken aan de bezetting van de krakers en kunstenaars. Het authentieke verleden is de symbolische waarde van de gebouwen en kan wordt door Zukin (2012) omschreven als immaterieel cultureel erfgoed. Dit is mede de reden dat beide organisaties nog altijd een deel uitmaken van het culturele ecosysteem van de wijk. Het feit dat beide organisaties bottom-up zijn ontstaan, is hetgeen dat zij nu een belangrijk deel uitmaken van de gemeenschap in de wijk.

Ook culturele activiteiten, zoals festivals, en kunstzinnige gebieden van de wijk, zoals een specifiek eiland of straat, maken deel uit van het culturele landschap van de wijk. De gebieden die hierbij werden benoemd zijn de Cruquiuesweg, het KNSM eiland, de Veemarkt, Java Eiland, Surinamekade, een 'ouderen zitplek' en het gebouw op zuilen op het KSNM Eiland. De festivals die werden genoemd zijn Sail en de kunstroute Open Ateliers Oost. De Cruquiuesweg werd opgemerkt als een creatieve plek, omdat de respondent de mensen daar persoonlijk kent: "Cruquiuesweg daar ben ik toevallig laatst nog geweest. Die jongens die daar zitten met hun decors en theater stukken. Ik ken ze dus vandaar dat ik het weet" (Respondent nr. 5). Het KNSM Eiland wordt door veel respondenten waargenomen als het culturele eiland van het Oostelijk havengebied. Naast Loods 6 heb je bijvoorbeeld de oude kantine van de haven, zo zegt de bootbewoner van de Levantkade:

... dat was vroeger was dat volgens mij de kantine toen er nog schepen waren hier voor de kapitein of de matrozen of zo. En toen hebben ook vanwege die grote ramen veel kunstenaars zijn daar in getrokken en dat is nu iets minder volgens mij maar dat was voor mij altijd wel een plek, we hebben ook schilderijen hangen van mensen die dan daar

als kunstenaar werkten. Ja, die deden ook vernissages.. dus dat vind ik wel een kunstzinnige plek. (Respondent nr. 15)

Het informele karakter van de vernissages in de oude kantine bevat een kunstzinnige factor vindt de respondent. Inmiddels zijn er woningen gekomen, maar het behoud van de oude kantine heeft weer het zelfde bottum-opeffect als Loods 6 en KHL; het verleden verrijkt de gebouwen met symbolisch kapitaal (Bourdieu, 1980) waardoor ze aanzien hebben gekregen.

Lloyd (2002) stelt dat marginale consumptie- en productiepatronen van bewoners en ondernemers voor de lokale culturele organisaties belangrijker zijn geworden. Zo zouden kleinschalige consumptie en productie patronen, zoals keuzepatronen van lokale bewoners, steeds meer bepalend zijn voor stedelijke ontwikkeling. Hiermee geeft ze ook aan dat economische ontwikkeling en culturele productie gelijktijdig ontwikkelen. Dit fenomeen is te ontdekken bij de wederzijdse afhankelijkheid van de ondernemer en de culturele organisaties Roest en de Atelier Route Oost, maar ook bijvoorbeeld het Volkskrant gebouw. De werknemer van de winkel Magazin geeft aan dat het soort bedrijven in de wijk effect heeft op de winkels:

Ik zou niet het bedrijventerrein daarnaast aanwijzen. Hoewel zo'n volkswinkel is wel heeft ook weer effect want de redacteurs van de Volkskrant komen dan hier kijken en die zien dan iets leuks en denken; 'hey daar ga ik over schrijven'. (Respondent nr. 6)

De ondernemingen in de Czaar Peterstraat lijken een onderdeel te zijn van het opkomende *artistic dividend* wat in het gebied ontstaat. Hierbij zijn, volgens Markuzen & King (2003), culturele bedrijven en economische bedrijven wederzijds afhankelijk van elkaar. Dit betekent dat de culturele sector economische ontwikkeling stimuleert omdat deze de financiële sector aan trekt. Daarnaast steunt de financiële sector de culturele sector ook direct, deze kan alleen bestaan als er in wordt geïnvesteerd door de financiële sector. Zo blijkt dat de samenkomst van de Broedplaats Roest en Petersburg, het mediagebouw en de opkomende winkelstraat een cultureel ecosysteem creëren in de wijk dat volgens de ondernemers een positief en wederzijds effect heeft. Daar komt ook nog bij dat de herbestemming van gebouwen in de straat achter de Czaar Peterstraat invloed hebben op de cultuur van de wijk. Zo geeft de winkel eigenaar van VOF aan: "... hierachter zitten meerdere scholen die getransformeerd zijn naar of ateliers, waar mensen vanaf het begin kraak was wat nu gelegaliseerd is. Dus ik denk dat het heel kunstzinnig is" (Respondent nr. 11).

Er wordt een grote mate van lokale culturele initiatieven in het Oostelijk Havengebied waargenomen. Het overgrote deel van de respondenten is positief over het teweegbrengen van sociale verbinding door de lokale initiatieven in de wijk. Kunstvernissages en een buurtrestaurant zijn daar een voorbeeld van:

Ik heb m'n eigen broedplaatsje. En ik heb hier ook een soort illegaal restaurantje, en dat weet de gemeente ook, maar dat is wat ik bedoel met dat sociale gebeuren. Op de

woensdag heb ik hier restaurantje aan boord en dan komen de mensen hier uit de buurt eten en dat doe ik al vijftien jaar. (Respondent nr. 2)

In Loods 6 worden bijvoorbeeld cultuuravonden georganiseerd voor bewoners en geïnteresseerden:

Bij Loods 6 zit heel veel, daar zitten kunstenaars die met hout en steen werken, en daar worden bijvoorbeeld ook soms films gedraaid. Voor drie euro zit je dan op een klapstoeltje met allemaal bekenden uit de buurt natuurlijk. Zit je daar een film te kijken en dat zijn dan art films natuurlijk. Eigenlijk gebeurt er op dat punt wel heel erg veel. (Respondent nr. 15)

Er is een groeiende animo voor lokale initiatieven bij bewoners en ondernemers in de wijken. Respondenten laten merken dat ze graag zelf iets willen initiëren in de buurt en ook specifiek voor de buurt:

... er gebeurt wel veel ook in de loodsen hier tegenover en heel veel mensen zijn hier wel mee bezig maar je kunt ze niet zien. En dat zijn wel één van de dingen waar ik over na heb zitten denken om een buurtgalerie of zoiets dergelijks te gaan doen. (Respondent nr. 16)

Het aandeel creatieve bedrijven in het Oostelijk Havengebied is ten opzichte van de rest van de wijken in het stadsdeel Amsterdam Oost bovengemiddeld (Statistiek, 2014). Opvallend is echter dat de respondenten eerder de bewoners dan de bedrijven in het gebied associëren met de creatieve sector, alhoewel dat niet altijd even zichtbaar blijkt te zijn. Zo stelt de bewoner van de Borneokade: "Er wonen hier wel creatieve mensen hoor, maar die zijn allemaal met hun werk bezig, die mensen bemoeien zich niet zo met de wereld om zich heen" (Respondent nr. 1).

Zodra het over culturele organisaties of gebieden in de wijk gaat, wordt dit direct in verband gebracht met de authenticiteit van het rafelrandverleden van het gebied. Vooral de respondenten die tijdens het Eerste Uur in de wijk verkeerden, kijken met een nostalgische blik terug op de creatieve plekken die toen zijn ontwikkeld. Er zijn nog wel sporen te herkennen van het rafelrandverleden van de wijk, maar ze zijn volgens meerdere respondenten moeilijk te herkennen, omdat het Oostelijk Havengebied zich in tien jaar tijd heeft ontwikkeld tot een woonwijk. Het lijkt echter alsof mensen van de het Eerste Uur zich nog wel hard maken voor de informele kunstzinnige en sociale initiatieven. De respondent (nr. 12) die vroeger in het restaurant Einde van de Wereld werkte geeft aan:

En ik gun het Einde van de Wereld ook een hart onder de riem. Want daar heb ik veel voor gedaan en dan blijft het bij een woensdag en een vrijdag en het blijft een vrijwilligerszootje, maar het is toch volgens de oude en het gaat door, dat vind ik heel sterk, dat zijn wel één van de oude dingen die blijft overleven. (Respondent nr. 12)

Toch wordt niet ontkend dat het verschil tussen nu en vroeger met betrekking tot broedplaatsen groot is. Zo stelt de bewoner van de Blauwpijpenstraat: “Eerst hadden we hier ook veel broedplaatsen, maar dat heette toen niet zo. Dat waren gewoon de rafelrandjes van de stad noemden ze dat. Maar dat is nu aan banden gelegd” (Respondent nr. 5). Hierbij geeft de respondent aan dat broedplaatsen voorheen vanuit een bottom-upproces ontstonden in tegenstelling tot nu; kunstbroedplaatsen zijn momenteel aan banden gelegd vanuit een top-downproces dat beleidsmatig door de gemeente wordt gereguleerd.

4.3.2 Creatieve wijkstatus

In de beleving van de bewoners en ondernemers is het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat over het algemeen een creatief gebied. De factoren die bijdragen aan de perceptie van de creatieve status zijn de bezoekers en de bewoners in het gebied. Volgens Zukin (2012) maken bezoekers en bewoners deel uit van het cultureel ecosysteem waardoor het belangrijk is te weten op welke manier zij bijdragen aan de creatieve status van de wijk. Volgens de ondernemers in de Czaar Peterstraat uit de merkbare aanwezigheid van de kunstbroedplaatsen zich in het type bezoeker van de wijk. In het Oostelijk Havengebied wordt de creatieve wijkstatus in verband gebracht met het ruige verleden van de wijk, wat in de beleving van de respondenten is verdwenen door het gentrificatieproces van de wijk. Interessant is echter de toenemende wens om culturele initiatieven door bewoners en kunstenaars van de wijk te stimuleren op lokaal niveau.

Over de creatieve status van de wijk laten de respondenten zich frequent uit over de hoeveelheid creatieve mensen die ofwel de wijk bezoeken of woonachtig zijn in het gebied. Volgens de ondernemers trekt de Czaar Peterstraat zowel creatieve bewoners als bezoekers aan. Dit heeft onder andere te maken de beginfase van het culturele gentrificatieproces waar de wijk momenteel in verkeert. De ondernemers van CP113 op de Czaar Peterstraat zeggen daarover het volgende: “De mensen die hier binnen komen in de winkel hebben veel creatieve beroepen, dat merk ik wel. Veel vormgevers en fotografen, mode ontwerpers studio waar dingen worden opgenomen. Ik denk dat zij hier komen wonen, omdat het nog aantrekt” (Respondent nr. 4). De Czaar Peterstraat zit momenteel in een andere demografische ontwikkeling dan het Oostelijk Havengebied. Het Oostelijk Havengebied heeft in een korte tijd rigoureuze bouwontwikkelingen meegemaakt en huisvest momenteel zowel sociale huur, als midden en hoge sociale klassen. De Czaar Peterstraat was vroeger een onguere wijk waar je liever niet doorheen wilde fietsen en bestond tot voorkort voor het grootste deel uit sociale huurwoningen. De sociaal demografische ontwikkeling die wordt waargenomen door de ondernemers heeft onder andere te maken met de wijkrenovatie en de kunstbroedplaatsen in de wijk. Vastgoedinvesteringen en culturele implementaties zijn volgens Currid (2009) twee processen die top-down culturele gentrificatie

veroorzaken. Volgens de ondernemers is het gevolg van de culturele gentrificatie te merken aan de toename van jonge, creatieve bewoners en bezoekers in de wijk. Daarbij geeft de werknemer van Magazin wel aan dat het ontwikkelingsproces nog in het begin stadium zit: “Deze straat is toch een beetje, welke de gedurfde ondernemers heeft. Want het gaat ook om durf of je creatief of kunstzinnig bent, het gaat toch om durf” (Respondent nr. 6).

Het feit dat de Czaar Peterstraat in de perceptie van de ondernemers een opkomend creatief gebied is, wordt in verband gebracht met de horeca- en evenementenorganisatie *Roest* en de Atelier Route Oost, die door de wijk gaat. De eigenaar van Magazin zegt daarover het volgende: “... je kunt wel ergens voelen dat er een soort creatieve sfeer hangt. Het komt door de plekken waar dingen worden georganiseerd” (Respondent nr. 9). Ook de vintage meubelhandelaar denkt hier hetzelfde over:

Nou, ik denk dat er behoorlijk wat zit aan ateliers en dergelijke. Ik denk creativiteit vind ik genoeg aanwezig, er komen ook steeds meer ondernemers en winkeltjes, maar wat ik mooi zou vinden en ook wat je vroeg wat mis je, ik zou het leuk vinden al er wat meer van dat ambacht terug zou komen. (Respondent nr. 11)

Merkbaar zijn niet alleen de geïmplementeerde initiatieven. Zo is er ook nog historie aanwezig in de straat. De ondernemer van de vintage meubelwinkel geeft daarover het volgende aan: “...ambachtelijkheid is ook wel creatief of in elk geval een samenbindend element in de wijk.” (Respondent nr. 11).

Het Oostelijk Havengebied wordt enerzijds met name creatief geacht door de aanwezigheid van creatieve bewoners en anderzijds door het creatieve verleden uit de tijd dat het gebied nog geen woonwijk was. Dit wil zeggen dat de bewoners creatieve beroepen hebben, in het bijzonder creatieve beroepen in de in de grafische vormgeving. Zo zegt de winkeleigenaar van Magazin die zelf 20 jaar woonde en werkte in het Oostelijk Havengebied: “Ja. Allemaal creatief. Dat komt doordat hier creatieve mensen zitten.” (Respondent nr. 9). Sinds de nieuwbouw van de wijk zijn er mensen naartoe gekomen die werkzaam zijn in de creatieve sector: “Ik denk dat het is toegenomen. Gewoon omdat er alleen al meer panden zijn. Dus kon er meer in en met name de nieuwe beroepen de grafische beroepen dat is allemaal hier naartoe getrokken” (Respondent nr. 15). De creativiteit die onder de bewoners heerst, speelt zich echter vooral tussen vier muren af: “...de creativiteit speelt zich af individueel of dat ze lesgeven thuis of een tentoonstelling, maar dat is allemaal voor individuen. Ik geloof dat er niets is georganiseerd van grote schaal. Ik weet ook niet of dat erg is hoor” (Respondent nr. 17). De vraag of dat de wijk dan creatief maakt, wordt echter in twijfel getrokken door de eigenaar van De Cantina:

Niet heel erg. Hoewel er wel veel mensen thuis werken, hoeveel weet ik niet, heel veel ‘creatievelingen’, maar het is niet alsof dat me opvalt. Als ik aan een creatieve wijk denk

ik eerder aan Amsterdam Oost, waar veel galerietjes zijn, waar veel jonge kunstenaars projectjes doen. Dat vind ik hier niet erg op zijn plek. (Respondent nr. 10)

Met betrekking tot lokale culturele initiatieven hangt er een broeiende sfeer tussen de respondenten, er is namelijk veel animo om daarin activiteit te ondernemen. Sinds de gentrificatie van de wijk, zo vinden een aantal respondenten, is het sociale contact en het buurtgevoel enigszins verloren zijn gegaan. Om deze sociale cohesie te stimuleren, is op dit gebied al veel ondernomen en is er momenteel een toenemende wens om lokale culturele initiatieven te beginnen. Echter lijkt dit op zowel economisch als op beleidsniveau niet altijd een eenvoudig proces. Het vergt namelijk organisatievaardigheden die betrekking hebben op economische middelen en daarnaast dient men om te gaan met het gemeentelijk beleid, zoals het aanvragen van vergunningen. Daarmee lijkt de drempel voor bewoners om iets te initiëren hoog te liggen. Zo lijken economische factoren ook niet te helpen: "... toen hebben een aantal bewoners gekeken of kunnen wij weer iets in beginnen, maar het is toch dat de markt nu gewoon heel moeilijk is" (Respondent nr. 9). De bewoner op de Blauwpijpenstraat heeft zich ook jaren ingezet voor culturele activiteiten:

Ik had bijvoorbeeld buurtfeesten in samenwerking met de deelraad, maar dan kwam er een nieuwe wethouder en dan een 'Rakattafeest' en dat is iets met boten. Maar in plaats van dat we dat nou samen onder een vergunning dat doen, wil hij tot vijf uur en daarna mag ik het doen en een vergunning aanvragen. Maar het wordt dus tegengewerkt in plaats van samengewerkt. (Respondent nr. 12)

Het ruige krakersverleden, toen het eiland nog een vrijplaats was voor kunstenaars en stadsnomaden, kan niet worden onttrokken van de creatieve beleving van het Oostelijk Havengebied. Het rafelrandverleden van het eiland heeft veel achtergelaten bij de mensen die vanaf het begin van de opbouw van de wijk erbij zijn geweest. "... drijvende tuinen van Jasper Grootveld: 'De Antirookmagiër' uit de jaren '60. Die komt dan ook weer langs, weet je wel, dat vind ik dus leuk aan deze buurt" (Respondent nr. 5). Alhoewel er een hoge mate van creativiteit wordt verbonden met het verleden van het gebied zou dat door de verbouwing niet minder zijn geworden. Zo stelt de ondernemer van de biologische supermarkt:

... toen had je ook wel mensen die op boten allemaal dingen deden, dat had je toen al wel. Buikdansschool kan ik me herinneren, muziek, nou er waren wel meer dingen. Hoewel ik het idee heb dat het niet minder is geworden in ieder geval (Respondent nr. 8)

Hier stemt ook de bootbewoner van de Levantkade mee in: "Maar de traditionele kunstenaars, straatkunstenaars, de schilder en de artistieke dingen die hier van origine zaten, zijn voor een groot deel gebleven" (Respondent nr. 15).

4.4 Kunstbroedplaatsen

Waar in de vorige paragraaf de creatieve wijkstatus centraal stond wordt in dit gedeelte specifiek de kunstbroedplaatsen besproken. In eerste instantie aan de respondenten is gevraagd of zij weten wat een kunstbroedplaats is en of zij kunstbroedplaatsen in het Oostelijk havengebied of Czaar Peterstraat kunnen benoemen. Daarna volgt de bespreking van de merkbare aanwezigheid van kunstbroedplaatsen in de wijk, waarop aansluitend wordt besproken wat de eventuele belangen van een kunstbroedplaats in een wijk zijn.

4.4.1 Benoemde kunstbroedplaatsen

Op de vraag of alle respondenten het concept broedplaats kennen weten alle achttien respondenten wat zich daarbij voor moeten stellen. Op de vraag waar de broedplaatsen zouden zijn in de wijk weten met name weten de respondenten in de Czaar Peterstraat er enkele te noemen. Opvallend zijn de reacties van respondenten uit het Oostelijk Havengebied, dat er in eerste instantie geen broedplaatsen zijn in de wijk. Enkele bewoners daarvan geven aan dat kunstbroedplaatsen, zoals deze voeger waren, nu niet meer bestaan. Echter, nadat de vraag even is bezonken, begint

er bij de meeste respondenten toch wat te dagen waarna zij uiteindelijk toch een aantal broedplaatsen worden genoemd.

In de receptie van de bewoners en ondernemers telt het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat gezamenlijk twaalf kunstbroedplaatsen waarvan tien in het Oostelijk Havengebied en twee in de wijk van de Czaar Peterstraat (Zie bijlage 13 voor het overzicht). De kunstbroedplaatsen Cruquiujesweg, Roest en Loods 6 worden elk drie keer genoemd en werden daarmee het meest frequent genoemd. De vier kunstbroedplaatsen die wel twee keer worden benoemd zijn Petersburg, Lloyd Hotel, De Cantina en de Veemarkt. Daarnaast worden Pakhuis de Zwijger, Borneo Architectuur Instuurt, “de Loodsen”, Pakhuis Wilhelmina en Pakt elk één keer benoemd. Met de Cruquiujesweg en de Veemarkt refereren respondenten naar broedplaatsactiviteiten rondom die locaties. De broedplaatsen uit het Broedplaatsenproject hebben daar twee locaties: Pakt en BEEBOX Mobile. Alhoewel de respondenten de kunstbroedplaatsen niet bij naam noemen, weten ze desalniettemin dat er kunstzinnige activiteiten plaatsvinden in die hoek van de wijk. Dit is interessant voor het onderzoek aangezien het benadrukt in hoeverre de kunstbroedplaatsen deel uitmaken van de perceptie van het cultureel ecosysteem van de wijk.

4.4.2 Merkbare aanwezigheid kunstbroedplaatsen

In deze paragraaf wordt de merkbare aanwezigheid van de kunstbroedplaatsen in de wijken besproken. Hierbij gaat het om alle initiatieven die de respondenten als broedplaats zien. Allereerst worden de broedplaatsen genoemde broedplaatsen besproken. Vervolgens wordt de context van de broedplaats genoemd. Tot slot wordt de mogelijke betekenis van de broedplaats voor de wijk besproken.

De ondernemers in de Czaar Peterstraat registreren een verandering in bezoekers en de perceptie is dat dit te maken heeft met de verschillende broedplaatsen in de wijk. De twee broedplaatsen in het gebied zijn Petersburg en Roest. Met name de laatste broedplaats lijkt invloed op het type bezoeker van de wijk, zo stelt de eigenaar van CP112:

Zeker dankzij Roest denk ik dat het helemaal verhipt is. Daar wordt veel georganiseerd.

Er zijn ook heel vaak evenementen in Roest en dan merken wij ook dat er een heel ander publiek ineens, alsof ze het ineens ontdekken hier. (Respondent nr. 4)

Roest is een horeca- en evenementen broedplaats initiatief dat een bezoekerstrek in de wijk stimuleert. In de perceptie van de ondernemers draagt dit bij aan de wijkontwikkeling en de ontwikkeling van de Czaar Peterstraat. De ondernemer van CP113 twijfelt in eerste instantie over de in hoeverre kunstbroedplaatsen iets bijdragen in de wijk, maar komt daar later op terug, zo zegt ze:

Ik voel niet echt dat die broedplaatsen er zijn. Of ik er iets van merk, want ik heb zelf veel designers hangen in mijn winkel. Alhoewel, mijn koperen meubels zijn van een man die woont hier om de hoek. Hij kwam echt binnen en hij zei; mag ik hier mijn meubels kwijt?

En laatst kwam een meisje hier binnen met een flyer, dat ze mensen zocht die in een broedplaats in de buurt wilden werken. (Respondent nr. 4)

De Atelier Route Oost is een kunstroute door stadsdeel Amsterdam-Oost waar kunstenaars en broedplaatsen een open dag houden. Vanuit de organisatie is er gevraagd of ondernemers met een winkel mee wilden werken aan dit initiatief door het werk van een kunstenaar die dag tentoon te stellen. Volgens de ondernemers brengt dit een stroom van creatieve bezoekers en draagt dit bij aan de creatieve sfeer van de wijk. Zo zegt de horeca ondernemers van de Czaar Peterstraat:

Twee weken terug hadden we de atelierroute. En bij ons was het helemaal niet druk, en bij Roest en de Punt [Petersburg] was het heel druk en ik dacht dat het een beetje geflopt was, maar het was dus eigenlijk een succes. Maar gewoon net niet hier. (Respondent nr. 13)

Ook op de Oostelijke Handelkade weet ze van de kunstroute, want het is iets wat ze omschrijft als iets dat leeft in de wijk:

Er is dan wel dat er een hele route die door Oost en Zeeburg loopt. En die wordt denk ik wel goed bezocht hoor, het is jaarlijks wel een creatieve wandeling voor mensen dus het is niet iets dat niet leeft. (Respondent nr. 10)

De geïnterviewde respondenten in het Oostelijk Havengebied merken, ondanks er toch een aantal worden benoemd, verder niet veel van de aanwezigheid van de kunstbroedplaatsen in de wijk. De Cantina op de Oostelijke Handelkade bevindt zich onder de kunstbroedplaats Quarantainegebouw. De eigenaar vindt echter niet dat de broedplaats de omgeving kunstzinnig maakt:

Nee. Sterker nog, ik merk er praktisch niets van dat wij zelf een kunstbroedplaats zijn. Voor de rest is er een enorme wisseling van de huurders. Dus we zien ze ook weinig, er zijn er twee of drie die we vaak zien. Het is geen samenwerking en het broedplaatsidee is er niet. (Respondent nr. 10)

De bewoner van de Blauwpijpenstraat vindt dat broedplaatsen allemaal zijn verdwenen: “Nou het is dat jij er een paar hebt opgenoemd van ja..., maar nee. Die zijn doodgemaakt” (Respondent nr. 12). De respondent geeft aan het KHL en Loods 6 te kennen, maar vertelt dat het vroeger broedplaatsen waren. Dat er momenteel geen broedplaatsen meer bestaan in de wijk komt, volgens de respondenten, doordat de broedplaatsen worden gereguleerd door de gemeente. De respondenten vinden het top-down implementeren van de broedplaatsen niet voldoen aan de mate van authenticiteit die het vroeger had. Zo vertelt de bootbewoner van de Borneokade: “Nou ja, vroeger was het hier dus eigenlijk wel echt een broedplaats en dan vind ik de sfeer leuker” (Respondent nr. 2). De nostalgie met betrekking tot de broedplaatsen van vroeger wordt door meerdere respondenten benadrukt:

Vanaf aan het begin heeft deze wijk zich er hard voor gemaakt dat ze er moeten zijn die broedplaatsen. ...wat vroeger altijd was dat ze met z'n allen gewoon hup we nemen iets in bezit en hun ding gingen doen totdat ze er bij neervallen. Dat is het nu niet. De broedplaatsen zijn veel netter en gereguleerd. De inzet zal hetzelfde zijn. Maar het is wat afgebakend van te voren. (Respondent nr. 5)

Behalve dat het een beleidsmatig initiatief is geworden, ziet de ondernemer van Magazin geen verschil met de kunstbroedplaats van vroeger. Zo stelt ze: “Ik zie en broedplaats waarbij de gemeente helpt in een soort opstart fase helpt. Want kunstenaarswerkplaatsen bestaan gewoon honderd duizend jaar” (Respondent nr. 9). Echter de respondenten die de opbouw van het Oostelijk Havengebied hebben meegemaakt, zijn van mening dat kunstbroedplaatsen niet meer bestaan. De andere helft van de respondenten is matig enthousiast over het implementeren van kunstbroedplaatsen in de wijk:

Op zich is het natuurlijk prima dat kunstenaars ergens kunnen werken. Maar vroeger, want je hebt het over de krakers, maar toen waren er veel gebouwen die nog geen

bestemming hadden. Maar toen was de economie heel anders. Andere leef- en werksituatie, dan kon je nog wel een oude schuur of school kraken, dat heb ik zelf ook nog allemaal gedaan. Maar dat bestaat niet meer. (Respondent nr. 1)

Daarmee geeft de respondent aan dat de het tijdperk en de economie zijn veranderd en daarmee ook het concept broedplaats. Het huidige broedplaats concept zou volgens de meerderheid van de respondenten niet meer voldoen aan de kenmerken die het vroeger had. Het originele idee van een broedplaats is volgens respondenten pas waardevol als deze op een natuurlijke wijze ontstaat en waar kunstenaars zonder regels of voorwaarden kunnen werken. Hiermee wordt duidelijk dat de symbolische waarde van de door de buurt ontwikkelde broedplaats belangrijk is, aangezien het broedplaatsconcept van bovenaf wordt geïmplementeerd, bevat dat volgens de respondenten niet dezelfde waarde.

De broedplaatsen die nu bestaan, zijn in de perceptie van veel ondernemers in de Czaar Peterstraat betaalbare werkplekken. Zij vinden dit niet altijd even eerlijk:

Ik vind ook de verschillen in huren zijn erg groot. Voor een broedplaats betaal je 60 euro per vierkante meter per jaar en ondernemer huurt een winkel voor 225 euro per vierkante meter per jaar. En dat verschil vind ik groot. (Respondent nr. 11)

Daarmee vindt de respondent dat er bepaalde verantwoordelijkheid ligt bij de broedplaats:

...ik denk dat een broedplaats dat je zou moeten zeggen je zit daar een maximale periode, een *start-up* en dan wordt je gesubsidieerd en krijg je de kans om het op te bouwen. Ik zou dan zeggen daarna moet je ook meer de wijk in. (Respondent nr. 11)

Daarvan wordt weinig waargenomen:

En kijk als ik even af ga op de NDSM werven, omdat ik daar naar een architectenbureau ging en wat opviel is dat kunstenaars introvert zijn, misschien dat ze wel met elkaar delen. Je wilt kunt kunst misschien tot een groter publiek aantrekkelijk maken. Eerlijk gezegd vind ik dat wel een nadeel van broedplaatsen dat ik denk goh je bent wel erg betrokken op elkaar maar ga de wijk in. (Respondent nr. 11)

Dat de kunstbroedplaatsen weinig naar buiten treden om zichzelf kenbaar te maken, blijft terugkerende kritiek. Ondernemers vinden dat er een kans ligt die niet wordt gebruikt. Zo vertelt de eigenaar van de vintage meubelwinkel op de Czaar Peterstraat:

Ik kan heel kort teruggaan, de atelierroute was natuurlijk leuk, maar er is niemand spontaan naar binnen gelopen zo van zal ik eens even een leuke toonbank voor jullie timmeren. Maar ik weet ook niet zo van wat heb je nu aan elkaar, maar dat zou je nog wel kunnen verbeteren. (Respondent nr. 11)

De eventuele potenties van broedplaatsen voor de ondernemers zijn volgens een aantal respondenten onbenut. Zo ook volgens de ondernemer van De Cantina:

Dan hadden wij de hoop dat wij goed konden samenwerken met de kunstenaars uit het pand zelf. Dat leek ons leuk. Het idee... Er zitten twaalf ateliers en dat er elke maand zeg maar een andere expositie was met een andere studio. Maar daar is echt geen animo voor geweest, in de elf jaar zijn er twee of drie exposities gedaan. (Respondent nr. 10)

De eventuele potenties van kunstbroedplaatsen voor een wijk, worden in de volgende paragraaf besproken.

4.4.3 Belangen van kunstbroedplaatsen

Als afsluiting van het hoofdstuk wordt in deze paragraaf de perceptie van de belangen van kunstbroedplaatsen besproken. Hierbij komen drie centrale thema's naar voren die volgens de bewoners en ondernemers relevant zijn in een wijk. Volgens een meerderheid van de respondenten dient een broedplaats namelijk aan bepaalde voorwaarden te voldoen, wil deze functioneren in een wijk. Daarna worden de mogelijke en huidige effecten benoemd van de kunstbroedplaatsen in de wijk, die door de respondenten worden waargenomen. Tot slot worden er ideeën besproken over de manier waarop een kunstbroedplaats kan worden geoptimaliseerd om de functie te verbeteren.

Om een kunstbroedplaats optimaal te laten functioneren, moeten er volgens de respondenten specifieke voorwaarden verbonden worden aan het initiatief. Deze voorwaarden hebben te maken met een verantwoording naar de wijk: "Het moet een 'teruggeef-factor' hebben. Door de wijk, maar dan ook vóór de wijk" (Respondenten nr. 2). Respondenten nummers 1 en 12 twijfelen bij de authenticiteit van het kunstenaarschap in verband met de kunstbroedplaatsen. Omdat ze aangeven dat kunstenaars in een door de gemeente gereguleerde broedplaats niet vrij genoeg zouden zijn om 'echte' kunst te maken. Zo geeft de bewoner van de Borneokade aan: "Jazeker, maar ik vind dan wel dat je echt kunstenaars in de broedplaatsen moeten laten zitten. Niet elke boerenlul met een 'pc'tje', om het grof te zeggen. Je moet wel echt creatief bezig zijn" (Respondent nr. 1). Dit komt overeen met de mening van de bewoner van het Blauwpijpenstraat:

Omdat een kunstenaar die ... bloeit of groeit iets automatisch. Dat zijn mensen die gaan bij elkaar iets vinden en die uiteindelijk iets ... daar groeit een kunstwerk door samenwerking en dat zijn alternatieve dingen namelijk. Kijk kunstenaars zijn eigenzinnig dus je kunt ze niet in hokjes stoppen. Een kunstenaar moet uit zichzelf bloeien.
(Respondent nr. 12)

Wederom lijkt een *hands off* bottom-up proces een voorwaarde voor het succes van een kunstbroedplaats, omdat de top-downstrategie van de huidige broedplaatsen, die kunstenaars in een hokje zou plaatsen, volgens de respondent niet hetzelfde effect zou hebben. De symbolische waarde van een broedplaats bestaat uit de aanwezigheid van de kunstenaars, zij vormen het, om

het maar heel beeldend te noemen: het broedende orgaan. De respondent heeft het namelijk over de dat kunstenaars ongereguleerd moeten blijven, als een kunstbroedplaats optimaal wil functioneren, want zodra de kunstenaar of het proces wordt aangetast door een buitenstaander zou de waarde niet hetzelfde blijven.

Naast kunst zijn er ook andere voorbeelden die als instrument kunnen worden ingezet om wijkontwikkeling te stimuleren. Zo zegt een ondernemer in het Oostelijk Havengebied:

Ik twijfel een beetje bij kunstbroedplaatsen. Ik houd wel heel erg van kleinschalige initiatieven, maar dat mag wat mij betreft ook moestuinprojecten of geveltuinprojecten of na ja het is wel het soort initiatief. Ik vind eigenlijk wel dat al dat soort initiatieven bij kunnen dragen aan de wijk, maar of dat direct kunstinitiatieven moeten zijn, ja ook.

(Respondent nr. 8)

Hiermee doelt de respondent op de mogelijke factoren die naast kunstbroedplaatsen kunnen worden ingezet om het wijkklimaat te verbeteren. Groenprojecten komen meer en meer voor als het gaat om wijkimagoverbetering met als doel dat het de leef kwaliteit in wijken versterkt. Echter waar het de respondent vooral om lijkt te gaan, is dat de initiatieven beter zouden werken wanneer zij kleinschalig en lokaal worden geïnitieerd. De bootbewoner aan de Levantkade op het KNSM eiland benadrukt ook de sociale cohesie die het initiatief teweegbrengt. Ook zij geeft aan dat dit meer teweeg wordt gebracht wanneer de initiatieven kleinschalig zijn: “Dus het brengt verbindingen, sociale contacten. Of zo’n vernissage hoe persoonlijker het is, valt me op... Ja, hoe kleinschaliger hoe meer mensen interesse men op een of andere manier heeft” (Respondent nr. 15).

Ondanks dat respondenten over het algemeen niet erg overtuigd zijn van de broedplaatsen die schijnbaar in hun wijk aanwezig zijn, wordt het concept van kunstbroedplaatsen wel gezien als een belangrijk element in de samenleving. Naast sociale diversiteit, vinden de respondenten dat het ook een bepaalde vrolijkheid en sociale cohesie teweeg kan brengen. Zo wordt aangegeven:

En voor een samenleving is het belangrijk dat mensen niet alleen maar van negen tot vijf werken. Maar wil je ook nog een beetje ‘leven’ dan moet je ook mensen hebben die nieuwe ideeën op papier zetten die nog niet bestaan. En een broedplaats draagt daar aan bij. (Respondent nr. 1)

De bewoner van de Borneokade neigt sterk de voorkeur te geven aan de meerwaarde van de kunstenaars in de samenleving in het algemeen. Zo zouden broedplaatsen, volgens de respondent, bijdragen aan de diversiteit die een samenleving nodig heeft om goed te kunnen functioneren. Ook geeft de bootbewoner aan de Borneokade aan welke belangen de broedplaatsen vertegenwoordigen: “Er rijden ‘apartere’ auto’s. Het geeft wat diversiteit. ...allemaal hetzelfde en ik houd daar niet zo van.” (Respondent nr. 2). De werknemer van

Magazin geeft aan op welke manier de broedplaats Roest, de winkelstraat revitaliseert: “Voor deze wijk die toch een beetje tussen wal en schip ligt wel wat meer aantrekkingskracht kan krijgen door zo’n broedplaats dat brengt wat levendigheid en vrolijkheid kan brengen zou je kunnen denken” (Respondenten nr. 6). Mits de broedplaats naar buiten treedt, geeft ook de horecaondernemer van De Cantina aan welke effecten dit kan hebben op de wijk:

...voor een wijk beter, omdat het nooit saai is, nooit hetzelfde is. Altijd iets nieuws te zien of te horen, te voelen is. Ik denk dat het een wijk ook wel levendig houdt als er broedplaatsen zijn die in ieder geval naar buiten iets doen of als ze het niet doen een paar keer per jaar iets organiseren waardoor de buurt kan zien dit is een broedplaats, dit is wat er gebeurt. (Respondent nr. 10)

Volgens een aantal respondenten zijn er ook effecten van de kunstbroedplaatsen te herkennen met betrekking tot de wijkontwikkeling. Ook de bootbewoner aan de Levantkade ziet het effect van de informele bijeenkomsten van een vernissage waar kunstenaars en creatieve mensen werkzaam in de creatieve sector: “Je ziet iedereen netwerken en foto’s nemen, en die kan weer een artikeltje erover schrijven en die heeft nog weer een adresje. Dus ik denk dat het vooral in het netwerken veel kan bijdragen” (Respondent nr. 15). Ook de sociale cohesie wordt positief beïnvloed volgens de ondernemer in het Oostelijk Havengebied:

Het zouden een aantal dingen kunnen bijdragen, als je te maken hebt met leegstand, dat is niet zo heel erg aan de orde in deze wijk, maar dan kan het leegstand voorkomen als dat op een goeie manier wordt aangepastheid mij de coherentie in de wijk heel erg positief beïnvloeden. En misschien ook wel in het uiterlijk. (Respondent nr. 8)

Naast de wijkcoherentie heeft het volgens de ondernemer ook een functionaliteit, namelijk het voorkomen van leegstand. Dit komt overeen met het herbestemminginitiatief die de stadsvernieuwing heeft geïnitieerd in de jaren negentig. In plaats van gebouwen af te breken, is er een trend ontstaan om te renoveren en nieuwe bestemmingen te vinden voor de gebouwen (Derksen, 2013).

Met name de ondernemers in de winkelstraat Czaar Peterstraat merken enkele effecten van de broedplaatsen Roest, Petersburg en de georganiseerde Atelier Route Oost. Zo zegt de ondernemer van het vintage meubelwinkel: “...dat je een ander soort publiek krijgt. Dit was eigenlijk altijd een slechte buurt. En ik denk wel dat door de broedplaatsen dat de buurt eh... een verbetering krijgt. En vooral de beweging die vind ik belangrijk” (Respondent nr. 9). Het trekt een ander soort publiek aan wat een wijkverbeterende functie heeft. De ondernemer van de winkel CP113 merkt dit ook: “Zeker voor ons. Je merkt toch dat als het hipper wordt dat de bezoekers veranderen en dat is voor de winkel erg goed” (Respondent nr. 4). Ook de horecaondernemer in de Czaar Peterstraat merkt het aan het soort klandizie:

Er komen natuurlijk ook wel weer grappige mensen op af, mensen die dan afspraken hebben. Er zat hier ook een bedrijf, echt heel jammer dat ze weg zijn, dat bedrijfje heette 'Buutvrij'. Dus dat heb je wel dat je mensen heb die hier hun afspraken hebben.

(Respondent nr. 13)

Naast dat het overgrote deel van de respondenten vindt dat een kunstbroedplaats op bepaalde wijze kan bijdragen aan het wijkklimaat zijn er een aantal uitspraken gedaan over hoe het effect kan worden geoptimaliseerd. Volgens een bewoner aan de Blauwpijpenstraat zou het gereguleerde deel van de broedplaats zorgen dat de organisatie niet naar buiten treedt: "Je krijgt zo'n plekje en dan mag je daar je dingetje doen en dan mag je daar een bepaalde tijd blijven, neem ik aan. En dan moet je er weer uit en komt iemand anders weer zijn dingetje doen"

(Respondent nr. 5). De horeca-eigenaar van De Cantina geeft aan dit probleem op te lossen door specifieke criteria te stellen aan de merkbaarheid van een broedplaats: "Dus ik denk dat het wel heel erg leuk zou zijn als broedplaatsen ook functioneel zouden zijn. Ze zouden het aan banden kunnen leggen, eisen kunnen stellen. Dat er criteria aan verbonden zijn, wil je voortbestaan als broedplaats" (Respondent nr. 10).

Een ondernemer in de Czaar Peterstraat suggereert dit te kunnen bereiken door actie te ondernemen door actiever te zijn naar de omgeving: "Misschien wat meer actief opzoek naar ... waar kunnen we iets betekenen of versterking brengen" (Respondent nr. 11). De ondernemers van de Czaar Peterstraat zijn op de hoogte van de verschillende kunstbroedplaatsen in de wijk, echter wordt daarbij aangegeven graag meer samenwerking te willen zien:

Wat ons aanspreekt is dat wij dingen willen combineren, dat hier een journaliste bij wijze van spreke een avondje gaat voordragen. En dat de buurt gerelateerd is, trekt ons heel erg. Dat je 's avonds een *wine tasting* hebt en iets erbij. Wij zouden er meer aan willen doen. Niet een buurthuis worden, maar wij dachten dat het meubelstoffeercollege op de Zeeburgerdijk. (Respondent nr. 11)

Verschillende ondernemers geven aan dat er kansen liggen om een samenwerkingsverband aan te gaan met broedplaatsen of andere creatieve organisaties in de wijk. Hierbij is het opvallend dat de ondernemers wederzijdse kansen zien voor de broedplaats en de ondernemers die niet worden benut. Dat culturele initiatieven en economische ontwikkeling elkaar wederzijds kunnen stimuleren komt overeen met het *artistic dividend* (Markuzen & King, 2003). Zo zouden kunstenaars of creatieve ondernemers hun producten kunnen verkopen aan de kleine winkelondernemers. Of hun werk tentoon kunnen stellen in de winkel. Dit zou namelijk, naast dat het bekendheid geeft voor de kunstenaar en de broedplaats, ook de ondernemers kunnen helpen met de uitstraling van hun winkel en uiteindelijk de verkoop. Deze potentie wordt echter nog niet volledig benut volgens de ondernemers. Een samenwerking tussen marktwerking en het gemeentelijk beleid zou, volgens de ondernemers meer worden geëxploiteerd.

4.5 Conclusie bevindingen

Door middel van de interviews met bewoners en ondernemers van het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat is in de voorgaande paragrafen, is het cultureel ecosysteem van het gebied in kaart gebracht. De resultaten worden hieronder nogmaals herhaald. Allereerst worden de resultaten van de kunstbroedplaatsen besproken. Daarna zullen apart elkaar het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat worden besproken. Tot slot zal deze voorlopige conclusie eindigen met de culturele gentrificatie van het gebied.

4.5.1 Kunstbroedplaatsen

Uit de resultaten blijkt dat enkele respondenten de kunstbroedplaatsen van het Bureau Broedplaatsen in de wijk identificeren, maar dat de aanwezigheid ervan niet tot nauwelijks wordt opgemerkt. De broedplaatsen die wel worden opgemerkt stammen of uit de tijd dat de broedplaatsen vrij konden ontstaan, of het zijn broedplaatsen die door de privé sector zijn geïmplementeerd. Dat kunstbroedplaatsen van de gemeente volgens de respondenten geen deel uitmaken van het cultureel ecosysteem van de wijk, heeft te maken met het gebrek aan authenticiteit, onvoldoende promotie en de top-down rol van de overheid. Alhoewel de twee wijken, in de perceptie van de respondenten, over het algemeen een creatieve status hebben, zijn deze voor elke wijk anders ontstaan. Voor het Oostelijk Havengebied heeft dit onder andere te maken met het immateriële en materiële cultureel erfgoed van de wijk en met de nieuwe aanwinsten in de culturele organisatie zoals het Muziekgebouw aan 't IJ en het Bimhuis. Ook opmerkelijk is perceptie dat er een grote hoeveelheid bewoners zijn met beroepen in de creatieve sector. Alhoewel de helft respondenten dit niet ziet als een creatieve factor van de wijk. De Czaar Peterstraat zit momenteel midden in het culturele gentrificatie proces en heeft haar creatieve status te danken aan de top-down implementatie van marktpartijen zoals horeca gelegenheden, de bedrijvigheid van ondernemers en investeringen van vastgoedcorporaties.

4.5.2 Oostelijk Havengebied

Ten eerste geven de respondenten in het Oostelijk Havengebied aan dat het culturele imago van de wijk afkomstig is van het immaterieel cultureel erfgoed van de wijk. Dat de wijk vroeger een rafelrand was, dat werd bewoond door een subcultuur bestaande uit kunstenaars en stadsnomaden, maakt deel uit van de huidige creatieve sfeer in de wijk. De nostalgische terugblik naar het verleden is een weergave van de authenticiteit ervan, waardoor het gemeenschappelijke verleden een symbolische waarde heeft voor de respondenten. Ook al zegt

men dit niet meer te voelen blijkt toch dat het gemeenschappelijk verleden van de buurt een creatieve factor is in de wijk. De reden hiervan is de overbleven architectuur zoals oude loodsen, pakhuizen en oude haven kantines, wat ook deel uit maakt van de creatieve status van de wijk. De meeste respondenten geven aan dat het materieel cultureel erfgoed zowel diversiteit, sfeer en kleur geeft aan de wijk. Als derde dragen de culturele organisaties Muziekgebouw aan 't IJ en het Bimhuis, bij aan het vernieuwde culturele landschap van de wijk. Opvallend is dat men positief is over de grootschalige culturele organisaties die top-down zijn geplaatst in de wijk. Deze zijn gelijktijdig aangelegd met de nieuwbouw van het eiland. Als vierde en laatste culturele element van het Oostelijk Havengebied is, volgens de respondenten, het hoge aantal bewoners in de wijk die werkzaam zijn in de creatieve sector. Of dit de wijk creatief maakt zijn de meningen over verdeeld. Echter hieraan vindt het over grote deel van de respondenten het spijtig dat men dit weinig terug ziet in de lokale culturele initiatieven in de wijk.

4.5.3 Czaar Peterstraat

De Czaar Peterstraat maakt een andere demografische verandering door dan het Oostelijk Havengebied waardoor de stedelijke ontwikkelingen van de twee wijken met betrekking tot de culturele status van de wijk los van elkaar staan. De Czaar Peterstraat is misschien wel het toonbeeld van een succesvol top-down cultureel gentrificatie proces. De receptie van de ondernemers in de straat is dat de wijk heel creatief is. Met vol vertrouwen in de toekomst verwachten de ondernemers dat de straat zal groeien tot misschien wel de hipste straten van Amsterdam. De ontwikkeling van de wijk heeft te maken met de invloeden van zowel de vastgoedcorporatie Eigen Haard die mede een toestroom van nieuwe bewoners en ondernemers heeft veroorzaakt. Want ook de toename van ondernemers in de kleinhandel en speciaal zaken, de culturele evenementen organisatie Roest op het Oosterdokseiland en als laatste de Atelier Route Oost dragen bij aan een toestroom van een type bezoeker, dat culturele gentrificatie teweegbrengt. De invloeden van de woningcorporatie in de wijk zijn groot, volgens de ondernemers in de straat. Door acht jaar geleden winkelruimte aan te bieden tegen een betaalbare huur trok een bepaald slag ondernemers aan welke de eerste golf van culturele gentrificatie veroorzaakte. De veronderstelling is dat het soort onderneming, zoals speciaal zaken en winkels met kleinhandel, een risico liep, aangezien niemand acht jaar geleden kon zeggen of dit zou aanslaan. De bezoekersstroom afkomstig van Roest en de Atelier Route Oost lijkt dit risico te hebben beperkt aangezien zij het type bezoeker aantrekt dat ook aansluiting vindt bij het soort winkel. Daarbij zou, in de perceptie van de ondernemers, het kunstzinnige en creatieve publiek dat wordt aangetrokken de wijk van een creatieve sfeer voorzien.

4.5.4 Culturele gentrificatie

Van alle kunstbroedplaatsen van het Bureau Broedplaats: Pakt, BEEBOX mobile, Quarantainegebouw en Petersburg, werd Petersburg twee keer en Pakt slechts één keer genoemd. Daarbij werd ook drie keer naar 'wat activiteiten op de Cruquiuesweg' verwezen, hierbij zou men Pakt of BEEBOX mobile units bedoeld kunnen hebben. Het feit dat vijf van de achttien respondenten de broedplaatsen weten te noemen is niet zozeer weinig, echter meer dat het bij noemen blijft is wel merkwaardig. Het overgrote deel vindt het nadelig dat men niet weet wat zich afspeelt in de broedplaatsen. Doordat broedplaatsen top-down worden geïmplementeerd en gereguleerd zijn, wordt er iets terug verwacht: een 'teruggeef factor'. En daar lijkt voor de ondernemers en bewoners de eerste complicatie te liggen, namelijk dat een kunstbroedplaats top-down is geïmplementeerd. Dit wordt direct duidelijk zodra de, in de perceptie van de respondenten, culturele plekken die wel worden genoemd allemaal broedplaatsen waren in de tijd van toen het eiland nog een rafelrand was. Deze vrijplaatsen die zijn opgericht door kunstenaars en krakers hebben door het verleden een symbolische waarde gekregen. Door het authentieke ruwe verleden van de broedplaats heeft overgebleven initiatief intrinsieke waarde gegeven, waardoor het waardevol immaterieel cultureel erfgoed is geworden. De extrinsieke waarde van het Bureau Kunstbroedplaats maakt dat de organisatie niet dezelfde symbolische waarde heeft, omdat het proces van buiten af geïmplementeerd is door de gemeente.

Wat interessant is aan het culturele gentrificatieproces van de Czaar Peterstraat is de rol van de cultureel evenementen organisatie Roest. De horecaorganisatie bevindt zich bij de industriële loodsen op het Oostenburgereiland, achter de Czaar Peterstaat, en gaat genoemd onder de titels 'stadsstrand', 'creatieve stadsoase' en 'culturele vrijplaats'. Ze noemen zichzelf een broedplaats en opvallend hieraan is dat deze markt geïmplementeerde is, dat wil zeggen dat het in eigendom is van een partij in de privésector en niet gereguleerd wordt door de gemeente. De broedplaats heeft een grote horeca gelegenheid dat grootschalig een jong creatief publiek trekt. Volgens de ondernemers past het publiek van Roest bij het soort ondernemingen in de straat. Hierdoor lijkt er een wederzijdse aantrekking te zijn tussen de bezoekers van Roest naar de ondernemingen in de straat, en de van de bezoekers van de winkels naar de organisatie Roest. Het is opvallend dat er beide wijken culturele initiatieven hebben die een merkbare aanwezigheid hebben in het cultureel ecosysteem. Oostelijk havengebied heeft namelijk de authentieke broedplaatsen en de grootschalige culturele organisaties. De Czaar Peterstraat heeft de markt geïmplementeerde broedplaats die economische, culturele en maatschappelijke waarde toevoegt aan de wijk. Echter geen van de kunstbroedplaatsen van het Bureau Broedplaats vallen onder de culturele initiatieven die worden opgemerkt in het cultureel ecosysteem van de beide wijken.

5. Conclusie

In dit laatste hoofdstuk wordt de centrale vraagstelling aan de hand van de onderzoeksresultaten beantwoord, vervolgens worden de bevindingen middels de theorie worden. Allereerst worden de belangrijkste bevindingen uiteengezet om zo antwoord te geven op de centrale vraagstelling van het onderzoek. De relevantie benadrukt vervolgens de bijdrage van het onderzoek in het creatieve discours en stedelijke ontwikkeling. Vervolgens zal de discussie de voor en nadelen van de onderzoeksmethode bespreken en wordt er een aanbeveling voor vervolgonderzoek gedaan. Het onderdeel reflectie sluit de thesis af, hierin worden algemene ervaringen, leerpunten en andere waardevolle bevindingen op een rij gezet.

5.1 Centrale vraagstelling

Deze paragraaf geeft middels de resultaten van hoofdstuk 4 antwoord op de centrale vraagstelling van dit onderzoek: *In hoeverre en op welke manier spelen kunstbroedplaatsen een rol in de perceptie van het cultureel ecosysteem van het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat in Amsterdam?*

Naar aanleiding van de bevindingen kan worden geconcludeerd dat de kunstbroedplaatsen van het Project Broedplaatsen in de perceptie van de ondernemers en bewoners van het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat, nauwelijks bijdrage leveren aan het cultureel ecosysteem van de wijken. Dat een top-down, door de gemeente gereguleerde broedplaats door de respondenten niet wordt opgemerkt in de wijk, kan worden verklaard door extrinsieke waarde van de kunstbroedplaatsen van Bureau Broedplaatsen. Doordat het initiatief top-down in de wijk is geïmplementeerd heeft het niet dezelfde symbolische waarde als een vergelijkbare maar authentieke broedplaats die bottom-up is ontstaan. Dit bevestigt de kracht van de intrinsieke waarde van het bottom-up SoHo-effect dat door Zukin (1997) wordt aangehaald. Het SoHo-effect betekent namelijk dat een wijk symbolische waarde verkrijgt op een natuurlijke manier, namelijk ongereguleerde clustering van kunstenaars. Het bevestigt het belang van het natuurlijke ontstaansproces van kunst in het vervaardigen van symbolische kapitaal. Hoewel respondenten aangeven kunstbroedplaatsen belangrijk te vinden voor de wijk, is er nog een ander aspect van het top-down initiatief dat niet strookt met de verwachting van respondenten. Omdat Bureau Broedplaats een gemeentelijk initiatief is, en dus onder andere door en voor de gemeenschap is bedoeld (Gemeente Amsterdam, 2012), verwacht de 'burger' hier iets van terug te zien of te merken in de samenleving. Als deze teruggeef factor ontbreekt, wordt het initiatief negatief beoordeeld. Dit is dus indirecte kritiek op de rol en het beleid van de overheid in de culturele sector (Hoekstra, 2002). Volgens Hoekstra (2002) is er een verschil

tussen de overheidsrol als enerzijds cultuurmaker en anderzijds cultuurbewaker. Als zij de rol van cultuurbewaker vervult worden mensen geactiveerd om mee te doen of denken. Echter, zodra de overheid optreedt als cultuurmaker kan dit passiviteit teweegbrengen, de passieve burger voelt zich niet betrokken en dit kan al snel tot kritiek leiden. Een deel van de kritiek op de top-down geïmplementeerde broedplaatsen is hiermee te verklaren. Er kan dus geconcludeerd worden dat een dergelijk top-down broedplaatsproject niet het beste instrument is om de culturele ontplooiing van een wijk te stimuleren.

De broedplaatsen die wél worden genoemd zijn overblijfselen van de tijd dat het Oostelijk Havengebied nog een rafelrand was. Dat respondenten in het Oostelijk Havengebied meer waarde toekennen aan de 'authentieke' broedplaatsen dan aan de kunstbroedplaatsen van Bureau Broedplaats komt overeen met de gemeenschappelijk geschiedenis, het immaterieel erfgoed van de wijk. De oorspronkelijke broedplaatsen van het gebied resoneren de herinneringen van het 'Eerste Uur' waardoor dit verzamelde immaterieel erfgoed als symbolische waarde kan worden gezien. Omdat de bewoners en ondernemers van het Oostelijk Havengebied de intrinsieke waarde van de oorspronkelijke broedplaats erkennen krijgen de oude broedplaatsen wél symbolisch kapitaal. Het legitimeren van kunst en culturele producten krijgen immers symbolische waarde als deze worden erkent (Bourdieu, 1980). Daarom is authenticiteit essentieel voor de opbouw van het symbolisch kapitaal van broedplaatsen.

Opvallend zijn ook de culturele organisaties Muziekgebouw aan het IJ, Bimhuis en Roest, die elk een belangrijke plaats innemen in het cultureel ecosysteem van de wijken. De grootschalige culturele overheidsorganisaties, Muziekgebouw aan het IJ en Bimhuis, vinden aansluiting bij de bewoners en ondernemers van het Oostelijk Havengebied. De markt geïmplementeerde organisatie Roest, vindt aansluiting bij de ondernemers van de Czaar Peterstraat. Het feit dat de culturele organisaties aansluiting vinden bij het cultureel ecosysteem van de wijken heeft te maken met het *artistic dividend* (Markuzen & King, 2003; Currid, 2009). Het feit dat de culturele organisaties positief aanslaan in de wijk wordt verklaard door de verhouding tussen de creatieve sector en de economie. De gelijktijdige opkomst van economische ontwikkeling en de culturele sector wordt ook in verband gebracht met het culturele gentrificatieproces (Markuzen & King, 2003). Hierbij ondersteund het economisch kapitaal van de sociale klasse de culturele organisaties in de wijk en ondersteunen de culturele organisaties op hun beurt economische ontwikkeling in een wijk. Deze wederzijdse afhankelijkheid, of misschien liever ondersteuning, veroorzaakt stedelijke ontwikkeling en stimuleert de kwaliteit van diensten en producten in het culturele ecosysteem van een gebied.

Dat de marginale keuze- en smaakpatronen van bewoners, bezoekers en ondernemers in de wijk van belang zijn bij culturele gentrificatie, zoals gesteld door Lloyd (2002), wordt ook bevestigd. De productie en consumptie van lokale ondernemers en bezoekers van de Czaar

Peterstraat hebben namelijk in een relatief korte tijdspanne van tien jaar een aantal golven van culturele gentrificatie teweeg gebracht. Zodra er namelijk een nieuw cultureel initiatief wordt ontplooid, om het even of dit door de markt of beleidsmatig geïnitieerd wordt, blijkt onder andere uit het consumptiepatroon van de bewoners en ondernemers in de wijk of dit aanslaat. Met de komst van Roest achter de Czaar Peterstraat, zoals veel ondernemers aangeven, is de bezoekersstroom toegenomen waarop meer specialistisch en kleinhandel detail zaken geopend zijn in de straat. Hiermee laat de ontwikkeling van de straat zien hoe belangrijk geïmplementeerde culturele organisaties kunnen zijn voor de ontwikkeling van een wijk.

Het Guggenheimeffect heeft nog maar voor een deel plaats gevonden in de wijken, de bedrijvigheid is namelijk toegenomen, maar dit heeft nog niet de economisch zwakkere sociale klasse uit de wijk verdreven. Het proces omschrijft namelijk dat, door het injecteren van culturele centra, een wijk of stad 'op de culturele kaart komt te staan'. Dit stimuleert cultureel toerisme en economische ontwikkeling, deze ontwikkeling zorgt er tot slot voor dat de wijk homogeniseert (Vicario & Monje, 2003; Currid, 2009). Bij het Oostelijk Havengebied is dit nog niet het geval, de sociale structuur van de wijk is namelijk niet gehomogeniseerd. Sterker nog, de sociale diversiteit in de wijk is hoog. De culturele initiatieven die merkbaar aanwezig zijn in beide wijken zijn top-down door de privé sector of beleidsmatig geïmplementeerd. Voor de Czaar Peterstraat kan nog niet gezegd worden in hoeverre het beoogde Guggenheimeffect is bereikt, deze wijk zich namelijk in het midden van een cultureel gentrificatieproces.

5.2 Relevantie en discussie

Dit onderzoek draagt bij aan de lopende academische discussie over de invloed van kunst en cultuur op stedelijke ontwikkeling. Echter, naast het veelzijdige onderzoek naar het verband tussen kunst en cultuur en economische ontwikkeling, draagt dit onderzoek ook bij aan het sociale aspect van de relatie tussen kunst en cultuur en stedelijke ontwikkeling. Onderzoek naar marginale patronen van culturele ecosystemen in regio's of wijken zijn veruit ondervertegenwoordigd, terwijl de informatie die men hieruit wint heel relevant is, met name in onderzoek naar stedelijke ontwikkeling. Middels het gesprek aan te gaan met de mensen in de wijk kom je bij de kern van het cultureel ecosysteem. Zeker met het toenemende belang van marginale keuze patronen zoals Lloyd (2002) aangeeft, draagt onderzoek naar het cultureel ecosysteem bij aan de academische discussie over het verband van het creatieve discours en stedelijke ontwikkeling.

Op maatschappelijk niveau is het onderzoek naar de merkbare aanwezigheid van broedplaatsen in het culturele ecosysteem van wijken op een aantal fronten relevant geweest. Het belang van de juiste verhouding van vraag en aanbod tussen overheid en burger, met het oog op wijkontwikkeling, is hierbij naar voren gekomen. Enerzijds proberen overheden namelijk

in te spelen op een maatschappelijke behoefte, waardoor het relevant is te achterhalen wat die behoefte precies is, anderzijds heeft de overheid een eigen beleidsmatige richting voor een wijk of gebied. Dit onderzoek onderstreept tevens het belang van authenticiteit en de eisen aan nieuwe creatieve initiatieven die tot doel hebben gentrificatie te stimuleren, zonder authenticiteit blijft de impact immers beperkt. Het feit dat dit onderzoek vooral heeft benadrukt dat de nieuwe broedplaatsen in het Oostelijk Havengebied en de Czaar Peterstraat geen merkbare rol spelen in het cultureel ecosysteem is zeer waardevol. Die constatering geeft namelijk inzicht in waarom deze niet worden opgemerkt. Juist als overheden kunst en cultuur, en de processen die zij wensen, als instrument willen toepassen bij stedelijke ontwikkeling of het verbeteren van wijkimago, kan dit onderzoek als richtlijn worden gebruikt.

Het culturele ecosysteem van een wijk wordt in onderzoek op basis van de perceptie van bewoners, ondernemers en bezoeker van die gebieden in kaart gebracht, hiervoor is een kwalitatieve methodiek het best geschikt. De vraag welke culturele initiatieven volgens de bewoners en ondernemers merkbaar zijn in de wijk staat namelijk centraal en komt middels een half-structureerd interview het best naar voren. Deze methode legt veel nadruk op de subjectieve ervaring en beeldvorming van de respondenten, hierdoor is het interviewen van een correcte sample dus essentieel. Uit het onderzoek blijkt dat het gebied een hoge sociale diversiteit heeft en dat kan het onderzoek gekleurd maken. De selectie van respondenten blijkt toevalligerwijs divers te zijn, eventueel vervolgonderzoek zou in de respondentenselectie bewust rekening moeten houden met eventuele sociale diversiteit of uniformiteit. Achteraf kan dus worden gesteld dat de achtergrondinformatie van de respondenten belangrijker is dan in eerste instantie werd gedacht. Concreet viel tijdens de interviews op dat de meningen en ervaringen van respondenten met vergelijkbare woon- of werksituaties veelal overeen kwamen. De antwoorden van meerdere woonbootbewoners kwamen bijvoorbeeld opvallend overeen.

Aangezien het onderzoek in het kader van een masterscriptie is uitgevoerd is het aantal respondenten beperkt gebleven. Een grotere selectie respondenten zou een hogere betrouwbaarheid van de onderzoeksresultaten teweeg brengen.

Omdat het onderzoek zich heeft beperkt tot één wijk van Amsterdam en er geen onderzoek naar een andere wijk met een vergelijkbare socio-demografische en economische achtergrond heeft plaats gevonden kan niet aangetoond worden dat deze uitkomst voor elke wijk zou gelden. Pas als de uitkomst van dit onderzoek vergeleken wordt met eenzelfde onderzoek in een wijk met een vergelijkbare achtergrond is het mogelijk te generaliseren.

5.3 Vervolgonderzoek

De conclusie en beperkingen van dit onderzoek leiden tot een aantal interessante mogelijkheden voor vervolgonderzoek. De keuze om slechts één gebied te kiezen voor dit onderzoek kwam grotendeels voort uit de beperkte tijd en de middelen die beschikbaar waren voor deze studie. Dit maakt de eerste mogelijkheid voor vervolgonderzoek eenvoudig. Door het onderzoek op een grotere schaal uit te voeren kan men nog beter achterhalen waarom bepaalde creatieve broedplaatsen wel of niet merkbaar aanwezig zijn in het cultureel ecosysteem en dit zelfs kunnen voorspellen. Door de vergelijking zouden de factoren namelijk gegeneraliseerd kunnen worden. Dit zou tevens een waardevolle bijdrage leveren aan het academisch onderzoek naar het de rol van het creatieve discours in de stedelijke ontwikkeling.

Daarnaast is opgevallen dat de kunstenaars- en krakersgemeenschap een belangrijke factor was in het onderzoek naar de creatieve status van de wijken. Daarom zal onderzoek naar de bijdrage van alternatieve subculturen aan wijken interessant zijn, met name waar dit betrekking heeft op het toenemende gentrificatieproces in steden en wijken. Want naast dat subculturen dit proces mede lijken te veroorzaken, kan zij, zoals de wijkontwikkeling in het Oostelijk Havengebied ons laat zien, ook worden ingezet om het proces te onderbreken.

Door de visie, ambitie en doelstellingen van Bureau Broedplaatsen te onderzoeken en te verbinden met de andere onderzoeksresultaten wordt het mogelijk aanbevelingen te doen die bijvoorbeeld een grotere zichtbaarheid in de omgeving of samenwerkingsverbanden met ondernemers mogelijk maken.

Als laatste kan onderzoek naar stedelijke ontwikkeling door middel van top-down gemeentelijk beleid worden versterkt door experts bij het onderzoek te betrekken. Zowel op beleidsmatig- als markt-gedreven niveau kunnen de verschillende invalshoeken van experts aan een juiste beeldvorming en resultaten bijdragen.

5.4 Aanbevelingen

De bevindingen van dit onderzoek hebben betrekking op de instrumentele functie van kunst en cultuur in stadsontwikkeling en benadrukken de intrinsieke waarde van de productie en consumptie van kunst en cultuur. De reden dat de authentieke kunstbroedplaatsen meer merkbaar aanwezig zijn dan de nieuwe broedplaatsen van Bureau Broedplaatsen is belangrijke informatie voor cultuurbeleidsmakers. Dit heeft namelijk beleidsimplicaties voor de gemeente Amsterdam. Deze beoogt namelijk door middel van het Project Broedplaats een versterking van het imago van Amsterdam als cultureel centrum teweeg brengen. Als het gaat om imagovorming van een wijk zouden beleidsmakers meer in moeten spelen op de lokale initiatieven vanuit een buurt. Er is namelijk geconstateerd dat er in de wijk een groeiende belangstelling is voor en

vraag naar meer lokale initiatieven. Door bewoners en ondernemers meer de vrije hand te geven krijgen zij de ruimte die nodig is om nieuwe creatieve initiatieven te ontplooien, initiatieven die op termijn uit kunnen bloeien tot de nieuwe kunstzinnige bolwerken van de wijk.

Literatuurlijst

- Architectuur Amsterdam (2014). Geraadpleegd op <http://www.architectuuramsterdam.nl/node/82>
- Baarda, B., Goede, M. D., & Kalmijn, M. (2010). *Basisboek enquêteren. Handleiding voor het maken van een vragenlijst en het voorbereiden en afnemen van enquêtes*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.
- Beveren, Van P., De Haan, J. Hakvoort, L., Majoor, S., Musterd, S., Politiek, H., Thomsen, A., Verhoeven, I. (2013). *Hervorming Stedelijke Vernieuwing: Paradox tussen vast en vloeibaar*. Project Management Bureau, Amsterdam.
- Benton, J. & DiYanni, R. (2012). *Arts and Culture. An Introduction to the Humanities*. New Jersey: Pearson Education, Inc.
- Bondi, L. (1994). Gentrification, Work, and Gender Identity. *Women, Work, and Place*. McGill-Queens University Press: Buffalo, pp. 182–200.
- Bourdieu, P. (1980). The production of belief: Contribution to an economy of symbolic goods. *Media, Culture & Society*, 2. 261-293.
- Bridge, G. (2001). Bourdieu, rational action and the time-space strategy of gentrification. The Institute of British Geographers
- Camaron, S., Coaffee, J. (2006). Art, Gentrification and Regeneration -From Artist as Pioneer to *Public Arts European Journal of Housing Policy*, 5. 39–58.
- Currid, E. (2009). Bohemia as Subculture; 'Bohemia' as Industry: Art, Culture, and Economic Development. *Journal of Planning Literature*, 23. 368. Sage. DOI: 10.1177/0885412209335727
- Derksen, W. (2013). Stadsvernieuwing aan het IJ. De Stad. Geraadpleegd op <http://www.wimderksen.com/?p=740>
- Duivenvoorden, E. (2000). *Een voet tussen de deur. Geschiedenis van de kraakbeweging 1964-1999*. Uitgeverij De Arbeiderspers: Amsterdam, Antwerpen.
- Encyclopedia of Sociology Online (2014). Geraadpleegd op <http://www.sociologyencyclopedia.com/>
- Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.
- Fromhold-Eisebith, M., Eisebith, G. (2004). How to institutionalize innovative clusters? Comparing explicit top-down and implicit bottom-up approaches *Department of Geography, Geology and Mineralogy, University of Salzburg*
- Gent, Van W.P.C. (2013). Neoliberalization, Housing Institutions and Variegated Gentrification: How the 'Third Wave' Broke in Amsterdam. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37. 503–522

- Gemeente Amsterdam (2000). Geen cultuur zonder subcultuur. Plan van aanpak Bureau Broedplaatsen. Vastgesteld door de gemeenteraad op 11 juni 2000.
- Gemeente Amsterdam (2012). Bureau Broedplaatsen. Beleidskader Atelier- en Broedplaatsen Metropoolregio Amsterdam 2012-2016
- Glass, R. (1964). *London: aspects of change*. London: MacGibbon & Kee
- Gulden, Van der J.W.J. (2014). Participatiesamenleving: gezonde prikkel of een verkeerd idee? *Redactioneel*. 1-2.
- Hoekstra, R. J. (1999). Cultuur en legitimatie van overheidsbeleid. *Bulletin Knob*. 13-15
- Ley, D. (2003). Artists, Aestheticisation and the Field of Gentrification. *Urban Stud*, 40. 2527-2544. DOI: 10.1080/0042098032000136192
- Ley, D. (1997). The New Middle Class and the Remaking of the Central City. *Sociology*, 33. 645-678. Oxford University Press: New York.
- Lloyd, R. (2002). Neo-Bohemia: Art and Neighborhood redevelopment in Chicago. *Journal of Urban Affairs*, 24. 517-532. University of Chicago.
- Markuzen, A. & King, D. (2003). The Artistic Dividend: The Arts' Hidden Contributions to Regional Development. 1-25. University of Minnesota.
- Millikowski, F. (2013). De Creatieve Stad: Te duur voor de middenklasse. *De Groene Amsterdamer*, 137. 41. Amsterdam
- Oxford Reference (2014). Geraadpleegd op <http://www.oxfordreference.com/>
- Peck, J. (2005). Struggling with the Creative Class. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29. 740-770. Publishing Ltd. Published by Blackwell
- Plieniger, t., Dijks, D., Oteros-Rozas, E., & Bieling, C. (2013) Assessing, mapping, and quantifying cultural ecosystem services at community level. *Elsevier*. 118- 129
- Polèse, M. (2011). Local Economies? A Study of 135 Canadian Cities
The Arts and Local Economic Development: Can a Strong Arts Presence Uplift. *Urban studies*, 49. 1811-1835. DOI: 10.1177/0042098011422574
- Projectmanagement Amsterdam (2000). 'Geen cultuur zonder subcultuur.' Plan van aanpak Broedplaatsen. *Projectmanagement Amsterdam i.o.v. de Stedelijke Woningdienst Amsterdam*.
- Reijngoud, T. (2014) Inspirerend en verbindend. Triodos Bank, Factsheets kantoren- en bedrijfsruimtemarkt van DTZ Zadelhoff. Triodos Bank en Triodos Cultuurfonds.
- Rijksoverheid (2011). Meer dan kwaliteit: Een nieuwe visie op cultuurbeleid. *Ministerie van Kunst en Cultuur*
- Rose, D. (1984). Rethinking Gentrification: Beyond the Uneven Development of Marxist Urban Theory. *Environment and Planning D – Society and Space*, 2.47-74.
- Schuetz, J. (2013). Do Art Galleries Stimulate Redevelopment? University of Southern California

- Shaw, K. (2007). The Place of Alternative Culture and the Politics of its Protection in Berlin,
- Slater, T. (2011). *Gentrification in the City*. Blackwell Publishing Ltd
 Amsterdam and Melbourne. *Planning Theory & Practice*, 6, 149-169. DOI:
 10.1080/14649350500136830
- Smith, N. (1987). Of yuppies and housing: gentrification, social restructuring, and the urban dream. 5. 151-172. Department of Geography, Rutgers University, New Brunswick
- Smith, N. (2002). New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy. *Blackwell Publishers*. 427-450. City University of New York.
- Tatchell, J. (2009, Aug). Saaiyat in Aby Dhabai: artistic oasis takes shape amid the dunes. *The Telegraph*. Geraadpleegd op
<http://www.telegraph.co.uk/culture/art/architecture/6055432/Saadiyat-in-Abu-Dhabi-artistic-oasis-takes-shape-amid-the-dunes.html>
- Thomas, W.I., & Thomas, D.S. (1928). *The Child in America: Behavior problems and programs*. New York: Knopf. 517-572.
- Vicario, L. & Monje, P. M. M. (2003). Another 'Guggenheim Effect'? The Generation of a Potentially Gentrifiable Neighborhood in Bilbao *Urban Studies*, 40, 2383-2400. Carfax Publishing.
- Victoria D. Alexander (2003). *Sociology of the arts. Exploring fine and popular forms*. Blackwell, 2003, 1e druk
- Woonstichting Eigen Haard (2014). Woningcorporatie Amsterdam. Geraadpleegd op 10 juni.
<http://www.eigenhaard.nl/>
- Zukin, S. (1982). *Loft Living*. London: Johns Hopkins Press.
- Zukin, S. (1987). Gentrification: Culture and Capital in the Urban Core. *Annual Review of Sociology*, 13, 129-147
- Zukin, S. 1997. *The Cultures of Cities*. Cambridge, Mass. and Oxford: Blackwell Publishers
- Zukin, S. (2012). The social production of urban cultural heritage: Identity and ecosystem on an Amsterdam shopping street. *City, culture and society*, 3, 281-291. Department of Sociology.

Bijlagen

Bijlage 1. Interviewschema

Introductie

Aller eerst zal ik kort vertellen waar het interview over gaat. Het interview bestaat uit een aantal vragen met een duur van ongeveer 15 minuten, afhankelijk van de antwoorden. In het kader van mijn afstudeer scriptie, ben ik geïnteresseerd in de wijkervaring van het Oostelijk Havengebied. Ik ben benieuwd hoe mensen het ervaren om hier te wonen, of hoe zij het vinden om hier te werken. Ik ben geïnteresseerd in welke kenmerken u opvallen aan de wijk. Uw persoonlijke mening en ervaring zijn daarbij belangrijk om uiteindelijk de kenmerken van het Oostelijk Havengebied in kaart te brengen.

Alles wat zal worden besproken in dit interview zal vertrouwelijk worden behandeld. Als u daarmee akkoord gaat neem ik het interview graag op, met als doel later het interview uit te werken. Uw naam zal anoniem blijven zodat niemand uw uitspraken zal herkennen. Tijdens het interview zal ik aantekeningen maken voor mijzelf om de lijn van het gesprek vast te houden. U mag mij te allen tijde onderbreken als u vragen heeft. Graag benadruk ik nogmaals dat ik geïnteresseerd ben in uw mening en ervaring.

Hebt u zover nog vragen?

-> *Start opname*

Interviewschema

Het interview bestaat uit drie delen. In het eerste deel vraag ik u iets over hoe uw mening en ervaring van de wijk op dit moment. Het tweede deel gaat over de vergelijking van het Oostelijk Havengebied met andere wijken van Amsterdam. Tot slot stel ik u een paar vragen over de creatieve kenmerken van de wijk.

Mening en ervaring

- i. Algemene vragen:
  - a. Hoe lang woont / werkt u in deze wijk?
  - b. Wat maakte dat u hier bent komen wonen – komen werken?
    - i. Geografische ligging
    - ii. Panden/huizenprijs
    - iii. Wijkcultuur
    - iv. Oorzaken

- c. Hoe ervaart u het om te wonen/werken in deze wijk?
  - i. Esthetisch (mooi/lelijk)
  - ii. Sociaal (gezelligheid/persoonlijk/anoniem)
  - iii. Verbonden met de buurt?
  - iv. Kenmerken
  - v. Oorzaken

Wijkimago

- ii. Stadsvernieuwing, wijkdynamiek en cultureel erfgoed
  - a. Hoe zou u het Oostelijk Havengebied als wijk omschrijven?
    - i. Woon - werkgebied
    - ii. Dynamisch – statisch
    - iii. Kenmerken
    - iv. Oorzaken
  - b. In hoeverre is de wijk veranderd sinds u woont / werkt?
    - i. Soort woningen-winkels
    - ii. Atmosfeer
    - iii. Leeftijd bewoners
    - iv. Oorzaak
    - v. Culturele activiteiten
  - c. Wat is volgens u kenmerkend aan het Oostelijk Havengebied in vergelijking met andere wijken van Amsterdam?
    - i. Sociaal (dorpscultuur)
    - ii. Havengebied
    - iii. Authentieke/nieuwe architectuur
    - iv. Rijk aan kunst en culturele activiteiten
  - d. Als u iets zou mogen veranderen in uw wijk, wat zou dat zijn?
    - i. Openbare plekken/soort winkels
    - ii. Woningbouw/architectuur
    - iii. Wijkbeleid
    - iv. Waarom - gevolgen

Creatieve status

- iii. Cultureel ecosysteem, creatieve factoren, broedplaatsen
  - a. Kunt u een cultureel gebied of een kunstzinnige plek noemen in de wijk?
    - i. Openbare plekken (park/haven/speeltuin/)
    - ii. Winkels/gebouwen/appartementen
    - iii. Kunstbroedplaatsen/theaters
    - iv. Oorzaak
  - b. In hoeverre vindt u het Oostelijk Havengebied een creatieve wijk?
    - i. Architectuur/erfgoed/kunst
    - ii. Wijkbeleid
    - iii. Oorzaken
    - iv. Meer of minder dan voorheen
  - c. Hebt u wel eens gehoord van een 'kunstbroedplaats'? Zo, ja welke kent u in het Oostelijk Havengebied wijk?
  - d. Merkt u de aanwezigheid van kunstbroedplaatsen in uw wijk?
    - i. Mate
    - ii. Evenementen/participatie
    - iii. Culturele ondernemingen/winkels
    - iv. Veranderd door de tijd
  - e. Wat denkt u dat kunstbroedplaatsen zouden kunnen betekenen voor uw wijk?
    - i. Participatie
    - ii. Imago
    - iii. Sociaal
    - iv. Culturele activiteiten

Hartelijk dank voor uw deelname!

Bijlage 2. Topiclijst

Sectie 1. Mening en ervaring	
iv. <u>Persoonlijk:</u>	Werven inzicht in de algehele beleving van de respondent in de wijk.
a. Hoe lang woont / werk u in deze wijk?	<i>Tijd van verblijf in wijk</i>
b. Wat maakte dat u hier bent komen wonen – komen werken? i. Geografische ligging ii. Panden/huizenprijs iii. Wijkcultuur iv. Oorzaken	<i>Rede van verblijf in wijk geeft informatie over de persoonlijke motivatie waarom de persoon besloot hier te wonen of werken (of beide). Dit geeft eventueel inzicht in welke aantrekkingskracht de wijk heeft</i>
c. Hoe ervaart u het om te wonen/werken in deze wijk? i. Esthetisch (mooi/lelijk) ii. Sociaal (gezelligheid/persoonlijk/anoniem) iii. Verbonden met de buurt? iv. Kenmerken v. Oorzaken	<i>De respondent wordt gevraagd de beleving van de wijk te beschrijven. Kenmerken zoals sociale verbinding, esthetische redenen of praktische redeneren kunnen hierbij naar voren komen.</i>

Sectie 2. Wijkimago	
v. <u>Stadsvernieuwing, wijkdynamiek en cultureel erfgoed</u>	Inzicht krijgen in de kenmerken van de wijk zegt iets over de ontwikkeling van het wijkimago.
a. Hoe zou u het Oostelijk Havengebied als wijk omschrijven? i. Woon - werkgebied ii. Dynamisch – statisch iii. Kenmerken iv. Oorzaken	<i>De respondent wordt gevraagd een overzicht te geven van de kenmerken van de wijk door te vragen om de wijk te omschrijven.</i>
b. In hoeverre is de wijk veranderd sinds u woont / werkt? i. Soort woningen-winkels ii. Atmosfeer iii. Leeftijd bewoners iv. Oorzaak	<i>De mate van verandering en wat die veranderingen zijn geeft de ontwikkeling van het wijkklimaat aan.</i>

v. Culturele activiteiten	
c. Wat is volgens u kenmerkend aan het Oostelijk Havengebied in vergelijking met andere wijken van Amsterdam? <ul style="list-style-type: none"> i. Sociaal (dorpscultuur) ii. Havengebied iii. Authentieke/nieuwe architectuur iv. Rijk aan kunst en culturele activiteiten 	<i>Door de wijk te vergelijken met andere wijken van Amsterdam geeft de mogelijkheid nog andere kenmerken te noemen. Het perspectief biedt andere inzichten die zij eerder niet hadden op de wijk.</i>
d. Als u iets zou mogen veranderen in uw wijk, wat zou dat zijn? <ul style="list-style-type: none"> i. Openbare plekken/soort winkels ii. Woningbouw/architectuur iii. Wijkbeleid iv. Waarom - gevolgen 	<i>De aspecten van de wijk waar ze het niet mee eens zijn of wat ze graag willen zien veranderen worden nu genoemd.</i>

Sectie 3. Creatieve status wijkklimaat	
i. <u>Cultureel ecosysteem, creatieve factoren, broedplaatsen</u>	<i>Specifiek de culturele status van de wijk bespreken geeft inzicht in of zij dat wel of niet vinden en waar dat mee te maken heeft.</i>
a. Kunt u een cultureel gebied of een kunstzinnige plek noemen in de wijk? <ul style="list-style-type: none"> i. Openbare plekken (park/haven/speeltuin/) ii. Winkels/gebouwen/appartementen iii. Kunstbroedplaatsen/theaters iv. Oorzaak 	<i>Hierbij geeft de respondent zelf aan wat zij achten een creatieve plek te vinden in hun wijk.</i>
b. In hoeverre vindt u het Oostelijk Havengebied een creatieve wijk? <ul style="list-style-type: none"> i. Architectuur/erfgoed/kunst ii. Wijkbeleid iii. Oorzaken iv. Meer of minder dan voorheen 	<i>Of zij hun wijk een creatieve wijk vinden wordt een beroep gedaan om na te denken of de wijk creativiteit bezit.</i>
c. Hebt u wel eens gehoord van een 'kunstbroedplaats'? Zo, ja welke kent u in het Oostelijk Havengebied wijk?	<i>Door de broedplaatsen te bespreken verschaft dat het inzicht in de merkbaarheid</i>

	<i>van de BB in de wijk.</i>
<p>d. Merkt u de aanwezigheid van kunstbroedplaatsen in uw wijk?</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Mate ii. Evenementen/participatie iii. Culturele ondernemingen/winkels iv. Veranderd door de tijd 	<i>Inzicht in de merkbaarheid van de broedplaatsen in de wijk en het effect op het wijkklimaat</i>
<p>e. Wat denkt u dat kunstbroedplaatsen zouden kunnen betekenen voor uw wijk?</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Participatie ii. Imago iii. Sociaal iv. Culturele activiteiten 	<i>Door wat de respondent denkt wat BB kunnen betekenen voor de wijk geeft aan wat zij belangrijk vinden voor de wijk met betrekking tot kunst en creativiteit.</i>

Bijlage 3. Jaren verblijf

<i>Jaren verblijf</i>	<i>Woon/Werk</i>	<i>Respondent</i>
Vanaf het 'begin'	W/W	Nr. 3
34	Woon	Nr. 5
28	W/W	Nr. 12
27	W/W	Nr. 2
20	Woon	Nr. 15
2/20	W/W	Nr. 9
16	Woon	Nr. 17
13	Woon	Nr. 14
11	Werk	Nr. 7
11	W/W	Nr. 10
2/11	W/W	Nr. 8
8	Woon	Nr. 1
8	Werk	Nr. 4
8	Werk	Nr. 11
8	Werk	Nr. 13
1/5	W/W	Nr. 6
2,5	Woon	Nr. 16

Bijlage 4. Rede van verblijf

<i>Thema</i>	<i>Frequentie</i>
Woonboot wens	5
Buiten	4
Toeval	4
Ontwikkelingspotentie	3
Familie	2
Kraak	2
Aansluiting onderneming	2
Woonwerk mogelijkheid	1
Nieuw	1
Aantrekking architectuur	1
Idealisme	1
Vrijheid	1
Rafelrand	1
Lage kosten	1

Bijlage 5. Wijkervaring

Thema	Positief	Negatief
Positieve ervaring	13	
Ondernemen	6	
Gemoedelijke sfeer	2	
Diversiteit	4	
Sociale verbinding	7	
Wijkontwikkeling	4	
Geografische ligging	2	
Gentrificatie	2	
Nostalgie naar vroeger	1	1
Bebouwing	1	
Kunstzinnig activiteiten	1	
Veiligheid	1	

Bijlage 6. Wijkomschrijving

Thema	Labels	Totaal	Frequentie negatief
Ontwikkeling	Ontwikkeling, authentiek Amsterdam, vroeger, beleid	11	1 (nr 12)
Gentrificatie	Bewuste bewoners, diversiteit, dynamisch, eenheid, gentrificatie, middenstand	10	2 (nr 12,
Gemoedelijke sfeer	buiten, natuur, rustig, ruimte, woonwijk	10	
Beleving	Uniek, begrip, irritatie, beleving, buurtgevoel, stadse uitstraling, effect	9	2 (nr 14, 2)
Architectuur	Architectuur, nieuwbouw, woning type, woonwerk, renovatie	8	1 (nr 1,)
Culturele status	Culturele activiteiten, evenementen, plekken, ontwikkeling, creatieve bewoners, creatief	7	2 (nr 2, 12)
Bedrijvigheid	Onderneming, specialistische winkels, creatieve ondernemingen	4	1 (nr 8)
Bereikbaarheid	Tram, verbindingsweg, geografische ligging, woon werkverkeer	6	1 (nr 5)
Dynamiek	Toerisme, criminaliteit, bezoekers andere buurten	3	

Bijlage 7. Kenmerken wijkklimaat

Thema	Labels	Frequentie	Negatief
Gemoedelijke sfeer	Rustig, ruimte, water, gezellig, , grijs, sfeer, geen groen,	21	3
Gentrificatie	Juppen, diversiteit, nieuwe sociale klasse. Hoge vastgoed prijs	9	
Architectuur	Hoogbouw, renovatie, nieuwbouw, oudbouw, opvallend	9	
Beleving	Buurtgevoel, stadsgevoel, overlast	6	
Vergelijking	Jordaan, Osdorp Sparendammer buurt, Tussen Haarlemmer dijk en Javastraat, de Pijp, Westelijk Havengebied	6	
Bedrijvigheid	Ambacht, specialistische winkels, authentiek	4	
Culturele status	Creatieve bewoners, cultuur,	4	
Woondichtheid		3	
Bereikbaarheid	Geografische ligging	1	
Dynamiek	Criminaliteit	1	

Bijlage 8. Culturele organisaties

<i>Thema</i>	<i>Labels</i>	<i>Frequentie</i>	<i>Negatief</i>
Culturele plekken	KHL	4	
	Roest	4	
	Loods 6	4	
	Kunstuitleen	3	
	Pakhuis Wilhelmina	3	
	Einde van de Wereld	2	
	De Cantina	2	
	De Punt (Petersburg)	1	
	Lloyd	1	
	Borneo Architectuur	1	
	Panama	1	
	Muziekgebouw a/h IJ	1	
	Pakhuis de Zwijger	1	
	Bimhuis	1	
Culturele gebieden	Cruquiujesweg, KNSM eiland, Veemarkt, Java Eiland, Surinamekade, ouderen zitplek, Gebouwen op poten	10	
Lokaal initiatief	Koninginnedag, Bewoners initiatief (borneo a.i.), boten, loodsen, Privé vernissages, feestdagen, tuin	9	
Culturele initiatieven	Jasper Grootveld, architectuur rondes, kunst route, Sail	5	
Sociale verbinding	Scheidlijn bootbewoners&huisbewoners, trekt bezoekers, ruimte faciliteren, Sociale interactie	4	
Eigen broedplaats	Restaurant aan boord, KHL, De Cantina	3	
Vroeger	Rafelrand, ship of fools, Borneokade, marine schip	3	
Nee	Nee	2	
Herbestemming	Transformatie scholen ateliers	1	
Samenwerking	Samenwerking kunstenaar en ondernemer	1	
Uitsluiting	Kunstenaars en muzikanten weinig a/d bak, wordt moeilijk gemaakt		2
Creatieve bewoners	Privé	1	1
Vercommercialisering	Sail		1
Effect	Cultureel effect	1	
Gemeente initiatief	Gereguleerd, Beleid	1	1

Bijlage 9. Creatieve wijk

<i>Thema</i>	<i>Label</i>	<i>Frequentie</i>	<i>Negatief</i>
Weinig tot niet			2
Creatieve bewoners		9	
Lokale initiatieven	Feestdagen, buurt feesten	5	
Sociale verbinding		4	
Culturele initiatieven		3	1
Creatieve wijk		2	
Creatieve initiatieven	Kunstroute, activiteiten	2	2
Kunstzinnige plekken		1	
Vergelijking	Berlijn, Amsterdam Oost	2	
Zichtbaarheid	Creatieve sfeer, opvalt	2	
Beleid	Herbestemming, bewust betaalbaar, vergunning	3	1
Verleden	Creatief verleden , Vroeger, Risico,	4	
Bedrijvigheid	Durf, ambacht	2	
Gentrificatie	‘Jupperig dynamisch’, diversiteit, Architectuur, markt	3	1

Bijlage 10. Kunstbroedplaatsen

<i>Broedplaats</i>	<i>Frequentie</i>
Cruquiujesweg	3
Roest	3
Loods 6	3
Veemarkt	2
Petersburg	2
Lloyd Hotel	2
De Cantina	2
Pakhuis de Zwijger	1
Boreno architectuur instituut	1
“Loodsen”	1
Pakhuis Wilhelmina	1
Pakt	1

Bijlage 11. Betekenis voor de wijk

<i>Thema</i>	<i>Labels</i>	<i>Frequentie</i>
Voorwaarden	Afhankelijk Teruggeef factor Innovatie Toegankelijk Toewijding Toelating Beleid Conformereren Kunst drempel Samenwerking Economie Creatief proces	18
Effect	Wijk dynamiek Transformatie wijk Sociale verbinding Aantrekkingskracht Invloed Bedrijvigheid Diversiteit Kunstzinnig activiteiten Geografische ligging Forceren Twijfel Nee Lokale initiatieven	21
Merkbaarheid	Creatief verleden Belang samenleving Merkbaarheid Bedrijvigheid	9
Optimaliseren	Leegstand Bekendheid stimuleren Optimaliseren Natuur initiatieven Potentie Vriendjes politiek Soort kunstenaars Conformereren	16
Belang	Wijkbijdrage Diversiteit	2